

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЗ „ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА”

К.Д. Глуховцева, І.Я. Глуховцева, Г.К. Барилова

ОСНОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОЕПІЇ

Навчальний посібник

Старобільськ
2015

УДК 811.161.2'355
ББК 81.411.4-923
Г 554

Рецензенти:

- Горошкіна О. М.** – доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка;
- Найрулін А. О.** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та загального мовознавства ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”.

Г 554 Глуховцева К. Д., Глуховцева І. Я., Барилова Г. К. Основи української орфоєпії : навчальний посібник для студентів II курсу (модуль А) / за ред. К. Д. Глуховцевої. – Старобільськ, 2015. – 128 с.

У посібнику, розрахованому на студентів II курсу, подано опис особливостей вимови звуків української мови та скоромовки, з допомогою яких можна скоригувати вимову, виробити навички літературного мовлення, поміщено завдання для самостійної роботи та модульного контролю знань.

УДК 811.161.2'355
ББК 81.411.4-923

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 9 від 14 травня 2015 року)*

© Глуховцева К. Д., Глуховцева І. Я.,
Барилова Г. К. 2015
© Старобільськ, 2015

ПЕРЕДМОВА

Термін орфоєпія (від грец. *orthos* – правильний і *epos* – мова, слово) у сучасному мовознавстві вживається у двох значеннях: 1) розділ науки про мову, що займається вивченням, систематизацією і впорядкуванням правил єдиної літературної мови і 2) сукупність правил, які забезпечують єдність і нормативність усного літературного мовлення.

Правила української орфоєпії узгоджені з основними закономірностями фонетичної системи літературної мови, вони охоплюють передусім їхній фонемний склад, відображають звукові зміни в мовному потоці, регулюють вимову окремих звуків, звукосполучень у певних фонетичних позиціях, у різних граматичних формах, словах та в групах слів. В одних випадках вимовна норма безпосередньо мотивується певним фонетичним законом і звукова система диктує при цьому тільки одну можливість його реалізації у вимові. В іншому разі фонетична система допускає не одну, а дві або кілька можливостей вимови, унаслідок чого у звуковому оформленні слів нерідко виникає варіантність, зумовлена історичними фонетичними змінами.

Сучасні орфоєпічні норми склалися здавна, поступово, у тісному зв'язку з процесом формування фонетичної, лексичної, морфологічної та синтаксичної систем сучасної української мови, але остаточно утвердилися лише в першій половині ХХ століття. Розвиток і вдосконалення орфоєпічних норм триває і в наш час.

Дотримання правил літературної вимови має велике суспільне значення, воно полегшує розуміння усного мовлення, сприяє ефективному, широкому й вільному спілкуванню людей, свідчить про високу мовну культуру носіїв мови. Хоч український правопис не відбиває повністю вимови, але в тих моментах, де діє фонетичний принцип орфографії, спостерігаються закономірні співвідношення між вимовою й письмом. Отже, єдність орфоєпічних норм сприяє успішному засвоєнню правил орфографії.

Порушення орфоєпічних норм, навпаки, заважають взаєморозумінню, ускладнюють і гальмують сам процес спілкування людей.

Відхилення від орфоєпічних норм пояснюється двома причинами: впливом діалектного оточення та правопису.

Виробленню навичок літературної вимови сприяють добрі знання правил орфоєпії, дотримання їх при спілкуванні та виконання численних вправ на вимову окремих звуків. Серед таких вправ особливе місце належить скоромовкам.

Скоромовки, або спотиканки, – малий поетичний жанр дитячого фольклору, в основі якого – дотепна гра скомпонованих важковимовних слів. Скоромовки, як правило, ритмізовані, рідше подані як римована проза, призначені для тренування артикуляційного апарату дитини.

Скоромовка виконує естетичну функцію, спонукає до словотворчості. У художній та етнографічній літературі описані численні випадки традиційних народних гулянь, обрядів, у яких використовувалися загадки й скоромовки як своєрідні випробування для виявлення кмітливих, дотепних юнаків і дівчат, що добре володіють словом. Поширення скоромовок серед

простого народу зумовлене потребами етнопедагогіки, бо сприяло виробленню правильного мовлення в молодшого покоління.

Комічними є неминучі помилки у важковимовних блоках фраз. Тому використання скоромовок звеселяло публіку.

Перепел підпадьомкає, перепілка перепідпадьомкає, а маленькі перепелята перепідпідпадьомкають.

Цю особливість скоромовок авангардисти, зокрема футуристи, використовували в художній практиці „самовитого слова” (В. Шкловський, В. Хлебніков у Росії, М. Семенко в Україні). Сучасні поети, які пишуть для дітей (Т. Коломієць, В. Войтович, І. Січовик, А. Качан, Л. Пшенична та ін.), часто звертаються до цього жанру. І. Качуровський відносить скоромовки до какофонії, безладного нагромадження звуків, що протиставляється евфонії, гармонійному поєднанню естетичних явищ у художньому творі.

У наш час скоромовки активно використовуються з метою вироблення дикції, правильної вимови голосних і приголосних звуків. Передусім треба чітко вимовляти звуки, так, щоб шиплячі дійсно шипіли, свистячі свистіли, проривні зривалися, а дрижачі вібрували. Іншими словами, необхідно виробляти чітку вимову, дикцію.

У науковій літературі можна знайти чимало корисних порад щодо вироблення гарної дикції, правильного дихання, зміцнення голосу. Для зміцнення голосових зв'язок рекомендують багаторазово вимовляти голосні звуки, сполучаючи їх по черзі одна з одною: [іа], [іе], [іі], [іо], [іу]; [иа], [ие], [иі], [ио], [иу] та ін. Корисно вимовляти також сонорні [м], [н], [л] у поєднанні з голосними: [мі], [ми], [ма], [мо], [му]; [ні], [ни], [на], [но], [ну]; [лі], [ли], [ла], [ло], [лу]. Ці сполучення можна наспівувати.

Щоб виробити правильне мовленнєве дихання, треба виконувати таку вправу: глибоко вдихнути повітря, набравши його повні легені, а потім економно видихати повітря, вимовляючи при цьому спочатку окремі звуки (наприклад, голосні), потім склади (наприклад, [мі], [ми], [ма], [мо], [му]), а потім цілі фрази (наприклад, *Закувала зозулиця в лісі у ялиці, заспівала там синиця разом рано вранці*). Слідкуйте за тим, щоб повітря економно витрачалось на вимову звуків.

Скоромовки спочатку читають повільно, вдихаючи повітря тільки там, де поставлені розділові знаки. Намагайтеся старанно вимовляти звуки й слова. Далі темп мовлення пришвидшується, але намагатися говорити занадто швидко не треба.

У цьому посібнику зібрані народні та авторські скоромовки, які можна використовувати з метою вироблення норм вимови голосних і приголосних; другокурсники знайдуть тут також виклад основних правил української літературної вимови, завдання для самостійної роботи, список літератури для самостійного опрацювання, короткий словник термінів та завдання для модульного контролю знань.

ЗНАКИ ФОНЕТИЧНОГО АЛФАВІТУ, ВИКОРИСТАНІ В ТРАНСКРИПЦІЇ

[e^и] – голосний звук, проміжний між [e] та [и], ближчий до [e], що вимовляється на місці правописних **е**, або **и** в ненаголошеній позиції: межа [ме^ижа];

[и^е] – звук, проміжний між [и] та [e], ближчий до [и], який відповідає правописним **и** або **е** в ненаголошеній позиції: живу [жи^еву];

[o^у] – звук, проміжний між [o] і [y], ближчий до [o], відповідний правописному [o] перед складом з наголошеним [y]: зозуля [зо^узул'а];

[ў] – нескладовий голосний [y], який вимовляється на місці правописного **в** у кінці складу після голосного та на початку слова перед приголосним: автор [аўтор], став [стаў], вправа [ўправа];

[г] – дзвінкий проривний приголосний, що вимовляється в небагатьох словах: [ганок], [гул'а], а також у позиції перед дзвінким приголосним: якби [йаг'би];

[ж] – дзвінкий злитий приголосний, який на письмі передається сполученням букв **дж**: джміль [жм'іл'], сиджу [си^ежу]; ним також позначається вимова правописного **д** перед шиплячими: свідчити [с'в'іжчи^ети] та букви **ч** перед дзвінкими: лічба [л'іж'ба];

[з] – дзвінкий злитий приголосний, який передається на письмі сполученням букв **дз**: дзвін [з'в'ін']; ним позначається також вимова звука [д] перед свистячими: відстань [в'ізстан'];

[:] – двокрапка після приголосного позначає його подовжену вимову: знання [зна^н:а];

['] – знак праворуч після приголосного вживається на позначення його м'якої вимови: сьогодні [с'о'год'н'і];

[ˈ] – апостроф вгорі праворуч після приголосного позначає його напівпом'якшену вимову: гілка [г'ілка];

[ˑ] – пряма лінія праворуч перед наголошеним складом – знак основного наголосу: [до^ˑрога].

ОСНОВНІ НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ВИМОВИ

Вимова голосних звуків

В українській мові є шість основних голосних звуків: [a], [o], [y], [e], [и], [і]. Позначаються вони на письмі десятьма буквами: **а, о, у, е, и, і, я, ю, є, ї**. Зокрема літерами **а, о, у, е, и, і** позначаємо по одному звукові. Букви **я, ю, є, ї** вживаються для позначення одного або двох звуків. Букви **я, ю, є** позначають 2 звуки (відповідно [йа], [йу], [йе]) у таких випадках:

1) на початку слова або складу (після голосного): яблуко [й'аблуко], юний [й'уній], моєї [мо'йеї];

2) після апострофа: м'ясо [м'йасо], в'юн [в'йун], б'є [б'йе];

3) після розділового знака м'якшення: порт'єра [порт'йєра], ательє [ате^л'йє].

У всіх інших випадках ці букви позначають по одному звуку – **я** [a], **ю** [y], **є** [e].

Буквою *ї* завжди передаються два звуки – звук [й] та звук [і]: їсти [йісти], героїзм [ge''po'йїзм], Україна [укра'йїна], руїни [ру'йїни], мої [мо'йї], наївний [на'йїній], прозаїк [про'зайїк].

Голосні звуки української мови, на відміну від російської, є звуками повного творення. Вони вимовляються повнозвучно не тільки під наголосом, а й у ненаголошеній позиції. В українській мові відсутня повна редукція ненаголошених складів, тобто в ній нема сильного ослаблення, стягування, зневиразнювання ненаголошених голосних. Пояснюється це явище відносною слабкістю українського наголосу. В українській мові наголошений склад суттєво не виділяється з-поміж ненаголошених. Він мало зосереджує на собі видихової енергії, а тому її вистачає для повнозвучної вимови голосних і в ненаголошених складах. При такому доволі рівномірному розподілі між складами видихової енергії в уповільненому темпі мовлення по обидва боки наголошеного складу (але не ближче ніж через склад) з'являються побічнонаголошені склади не тільки в складних словах, а й усіх простих. Припадають вони на початок і кінець слова. Так, у слові *подорожуємо*, крім основного наголосу на складі [жу], наявні два побічні – на початковому складі [по] і останньому [мо]: *подорожуємо*. Голосний звук, потрапляючи під побічний наголос, звучить чітко, виразно. Отже, в українській мові ненаголошені початкові й кінцеві склади багатоскладового слова при вимові не тільки не ослаблюються, а, навпаки, увиразнюються, вимовляються майже так само повнозвучно, як і наголошені.

Розглянемо вимову кожного голосного звука окремо.

Звук [а] в усіх позиціях вимовляється виразно, чітко, ніколи не скорочується й не приглушується в ненаголошеній позиції, не переходить в інші звуки, зокрема у звуки [е], [і], [и], наприклад: [шанка], [час], [жаба], [ло'ша], [д'акувати], [йагода], [чел'ад'], [дес'ат'], [таг'нути], [пам'ят'], [ко'лод'аз'], [де'йат'], [ход'ат'].

Голосний [о] вимовляється виразно, ясно як під наголосом, так і в більшості ненаголошених позицій, зокрема він ніколи не заступається звуком [а]: [голос], [г'роно], [холод], [борошно], [голосно], [донорство], [дорого], [моторошно], [город], [чоло], [бо'лото], [волок'но], [воло'сок], [жоло'бок], [моло'ко], [прото'кол], [достро'ково].

Перед наголошеним складом із звуками [у] або [і] голосний [о] вимовляється з деяким наближенням до звука [у]. Виразніший цей нахил перед складом з наголошеним [у] і менш виразний перед складом з [і]: кожух [ко'жух], боліти [бо'л'іти].

З помітним наближенням до [у] вимовляється ненаголошений [о] перед складом з наголошеним [у] в основі слова: [бо'л'учий], [го'лубка], [зо'зул'а], [ко'жух], [ко'лун], [ко'тушка], [ло'пух], [мо'гут'н'її], [мо'тузка], [по'душка], [по'луднувати], [по'луми'сок], [ро'зумний]. Не виявляє нахилу до [у] звук [о] в таких випадках: коли [о] є сполучним голосним у складних словах: [одно'курсник]; також, за нечисленними винятками, у словах іншомовного походження: [абсо'л'утний]; без нахилу до [у] вимовляється звук [о] також у префіксах до-, недо-, об-, про-, роз-: [до'буток], [не'до'чутти], [об'сушувати], [про'гул'анка], [ро'с:унути].

Перед складом з наголошеним [у], що належить до закінчення, звук [о] вимовляється з меншим нахилом до [у]: [дош'чу], [йо'му], [но'шу].

З найменшим нахилом до [у] вимовляється звук [о] перед наголошеним складом зі звуком [і]: [го'л'їука], [со'п'їлка].

Отже, для літературної мови характерне лише помірне „укання” при вимові голосного [о]. Сильне наближення ненаголошеного [о] до [у]: [пу^о'душка], а то й заміна [о] звуком [у]: [пу'душка], вимова [о] з нахилом до [у] в усіх ненаголошених позиціях: [до'рога], [ко'рова], [ко'за], відома в говорах південно-західного наріччя, є порушенням літературної норми.

Звук [у] вимовляється виразно в усіх позиціях: [кучу'гура], [ду'ша], [гу'цул], [клу'мак], [куку'руза], [году'вати], [пусту'вати], [купу'вати].

Не змінює своєї основної якості голосний [у] після м'якого приголосного: [л'у'дина], [н'ухати], [с'уди], [кр'учок], [ви'м'їрувати], [з'ур'чати].

Голосний [е] вимовляється чітко, виразно під наголосом: [в'ежа], [в'еч'їр], [ден'], [стен], [стежка]. Виразно чується звук [е] і в побічнонаголошених складах: [з'єрносущарка]. Не втрачає своєї якості голосний [е] також в окремих ненаголошених позиціях, а саме: на початку слова після паузи: [ек'ном'їка], [е'поха], [ес'кадра]; коли є закінченням слова: [п'оле], [г'арне], [п'ийте], [д'руге], [к'ожне], [б'рате], [д'руже], [п'ише], [в'їде], а також у закінченнях іменників: [г'остев'ї], [т'овари'шев'ї], [к'ра'їев'ї], [г'остем], [т'овари'шем], [к'раїем], [п'олем], [д'олонейу], [кашейу], [т'еслейу].

В інших ненаголошених позиціях звук [е] вимовляється з наближенням до [и]. Перед наголошеним складом з голосними [и], [і], [у] це наближення більше: [сти'ни], [ми'н'ї], [ни'си], [ни'с'їт'], а перед наголошеним складом з [о], [а], [е] нахил [е] до [и] менший: [не'сла].

У ряді випадків ненаголошений [е] вимовляється без значного нахилу до [и] і перед наголошеними [и], [і], [у], зокрема в префіксах без-, пре-: [бе''з'вих'їдний], [пре''мудрий], у заперечній частці не-: [не''ви'сокий], після голосного у словах іншомовного походження: [пoe'тичний], а також перед [р] у межах складу: [те''р'їти].

Звук [и] ясно, виразно вимовляється під наголосом: [т'ихо], [с'ин'ї], [ми], [н'ива], [д'и'їно]. На Львівщині, Тернопільщині, Івано-Франківщині наголошений звук [и] вимовляють з помітним нахилом до [е]. Така обнижена вимова є відступом від літературної норми. У частині карпатських говорів зберігається давній досить напружений голосний [ы]: [мы], [ты], [сын], [во'лы], [бы'кы], [хыжа]. В українській літературній мові звук [и] вимовляється легко, без напруження: [син], [ти], [ви], [би'ки], [мийу], [хижа]. Багатьом північним говорам властива звужена вимова голосного [и], близька до [і]. У літературному мовленні така вузька і підвищена вимова типового [и] є відхиленням від норми.

Виразно чується звук [и] також у побічнонаголошених складах ([ши'роко'радна]) та деяких ненаголошених позиціях, а саме: перед [и], що стоїть у кінці слова ([жи'вий]) та в закритому складі закінчення слова:

[¹добрих], [¹битих], [¹перших], [¹кожних], [¹добрим], [¹битим], [¹першим], [¹кожним].

У кінцевому відкритому складі без помітного нахилу до [e] чується ненаголошений [и] тільки у формі 2-ої особи однини наказового способу дієслів I дієвідміни: [¹вийди], [¹внутри], [¹вишхни]. У решті випадків цей ненаголошений [и] звучить з незначним наближенням до [e]: [сво¹боди], [по¹л'ами], [¹робит'].

В основі слова ненаголошений [и] вимовляється з помітним наближенням до [e]. З більшим нахилом до [e] звучить [и] перед наголошеним складом з [e], [a] і [o]: [ви^eш'невиї], [ки^eшен'а], [ти^eхен'ко], [ци^eгейка]; [жни^eва], [ни^eсати], [чи^eтати].

Перед складом з наголошеним [o] вимовляється середній звук між [и] та [e]: [ви^eно], [ви^eсокий], [жи^eвопис], [си^eнок].

Найменше зближується [и] з [e] перед наголошеним складом з [y], [i], [и]: [жи^eв'і], [жи^eв'іт].

Зближення, змішування й нерозрізнення [e], [и] в ненаголошених позиціях – одна з найхарактерніших рис українського вокалізму. Слова в парах мене [ме^uне] і мене [ми^eне], клени [¹кле^uни] і клини [кли^eни], гребі [гре^uбі] і гриби [гри^eбі] вимовляються абсолютно однаково. Вимова ненаголошених [e], [и] без помітної відміни від наголошених, властива північним говіркам, перебуває поза літературними нормами.

Голосний [і] вимовляється чітко й виразно майже в усіх позиціях: [¹іспит], [іск'ра], [іс'тор'ія], [¹б'ігти], [¹в'іте^uр], [д'іло], [с'іно]. Так вимовляється й [і], що чергується з [o]: [б'ік], [в'ін], [в'іл], [н'іж], [с'ік], [ст'іл], [пос'т'ійниї], [н'іч], [бра'т'іу]; також [і] в закінченні називного відмінка множини прикметників, дієприкметників, числівників, займенників: [¹гарн'і], [здо'ров'і], [¹бит'і], [д'руг'і], [наш'і]. Звук [і] на межі слів та частин аббревіатур вимовляється з наближенням до [и]: [д'ід і¹баба], [недінсти¹тут].

У деяких говорах звук [і] на початку слова послідовно замінюється звуком [и]: [и'ван], [ик'ра], [ин'дик], [инже^uнер], [ир'жа]. Така вимова не становить літературної норми. У літературній мові допускається вимова звука [і] або наближення [і] до [и] на місці правописного і лише в кількох словах і в наголошеній позиції: [¹і^uнод'і], [¹і^uнколи], [¹і^uншиї], [¹і^uнде]. Для окремих говорів північного наріччя характерна вимова широкого [и] на місці [і], що чергується з [o]: [вил], [виз], [мист], [нис], [нич], [сик], [сил'], [сний], [стиг], [тик], [ниг], [бра'тиу] та в прикметниковому закінченні: [бала'кучи], [ве^uр'бови]. Така заміна [і] звуком [и] є грубим порушенням літературних норм.

Система наголошеного вокалізму

Ряд Підняття	Передній	середній	задній
Високе	І <І ^И > И		У
Середнє	Е		О
Низьке			А

Вимова приголосних звуків

Приголосні звуки розрізняються за місцем творення, способом творення та участю голосу. Щодо участі голосу вони поділяються на сонорні і шумні, а шумні – на дзвінкі і глухі. Сонорні й дзвінкі приголосні творяться з участю шуму й голосу.

Шум утворюється внаслідок тертя повітря, що протискується крізь мовні органи, а голос – за допомогою голосових зв'язок. До сонорних належать такі звуки: [м], [н], [н'], [р], [р'], [л], [л'], [в], [й]; до дзвінких – [д], [д'], [б], [з], [з'], [ж], [г], [г'], [ж]. Глухі приголосні творяться тільки з участю шуму. До них належать такі звуки: [п], [т], [т'], [с], [с'], [ц], [ц'], [ш], [ч], [х], [к], [ф].

Усі одинадцять шумних приголосних творяться за місцем і способом так само, як і відповідні глухі. Різняться вони лише наявністю або відсутністю голосу. Таких співвідносних пар за дзвінкістю : глухістю одинадцять, як-от: [б] – [п], [д] – [т], [д'] – [т'], [з] – [с], [з'] – [с'], [ж] – [ц], [ж'] – [ц'], [ж] – [ш], [ж'] – [ш], [г] – [х], [г'] – [х]. У літературній мові звуки в цих парах чітко розрізняються, зокрема дзвінкі приголосні у вимові не заступаються глухими. Так, чітко відрізняються одні від одних не тільки значенням, а й звучанням слова в таких парах, як [важ] – [ваш], [воро'ги] – [воро'хи], [гадка] – [гатка], [газ] – [гас], [гриб] – [грип], [дужка] – [душка], [казка] – [каска], [м'іг] – [м'іх], [пл'ід] – [пл'ім].

Дзвінкі шумні приголосні в кінці слова та в кінці складу перед глухим приголосним в українській літературній мові вимовляються дзвінко: [дуб], [гриб], [б'іб], [граб], [клуб]; [бабка], [дуб'ки]; [лад], [сад], [л'ід], [мед], [д'ід], [бо'родка], [лад'ком]; [в'із], [мо'роз], [на'каз], [приз], [низка], [бойаз'киї], [л'ізти]; [вуж], [чуж], [саж], [корж], [стаж], [р'іж], [йіж], [важко], [д'іжка]; [с'н'іг], [р'іг], [по'р'іг], [л'іг], [до'р'іг], [дос'аг'ти]; [тез'], [гуз'], [ганз'а].

Оглушення дзвінких приголосних у цих позиціях – [гран], [гупка], [на'рот], [дос'в'ітки], [і'накше], [сторош], [б'іх] – характерне передусім для багатьох говірок південно-західного наріччя, у літературному мовленні не допускається.

Тільки в словах *вогко*, *легко*, *кігті*, *нігті* звук [г], як правило, знеголошується: [вохко] і нерідко оглушується: [вохко]. Знеголошується також звук [д] у слові жердка: [жердка].

Якщо дзвінкі приголосні не уподібнюються до наступного глухого звука, то глухі приголосні перед дзвінкими в середині слова самі стають дзвінкими. Пишемо: *боротьба, молотьба, просьба, осьде, футбол, баскетбол, Тбілісі*, а вимовляємо: [бород'ба], [молод'ба], [п'роз'ба], [оз'де], [фуд'бол], [баске"д'бол], [дб'і'л'іс'і]. Замість глухого [к] вимовляється дзвінкий [г] у словах: [а'йагже], [ег'замен], [ег'зотика], [анег'дот], [вог'зал], [поўс'аг'ден:иї], [йаг'би].

Розглянемо окремо вимову дзвінких приголосних у складі префіксів і прийменників.

У префіксах і прийменниках *об-* (*об*), *від-* (*від*), *над-* (*над*), *перед-* (*перед*), *під-* (*під*), *між-* (*між*) звуки [б], [д], [ж] перед глухими приголосними зберігають свою дзвінкість: [обс'тавини], [обслу'говуван':а], [обс'аг]; [в'ідпраў'ний], [в'ід'пустка]; [надку'сити], [надп'лановий], [над'крайем], [над'пол'усом], [не"ре"днос'іу'ний]; [п'ідк'реслити], [п'ідт'римати], [п'ідхо'пити], [п'ід куш'чем], [п'ід 'тином], [п'ід го'лоўкойу]; [м'іжпар'ламе"н'с'кий], [м'іж кра'йнами], [м'іж с'і'н'ми], [м'іж товари'шами], [м'іж чу'жми].

Префікс і прийменник *з-* (*з*), перед глухими приголосними завжди оглушується. Пишеться: *зсипати, зсувати, зїдити, зїлити*, а вимовляється: [с'ипати], [с:у'вати], [с'ц'і'дити], [с'ц'і'лити]. Пишемо: *з Києва, з палицею, з сином, з хати*, а вимовляємо: [с'кийе"ва], [с'пали'цейу], [с'хати].

Перед глухими шиплячими [ч], [ш] префікс і прийменник *з* змінюється на [ш]. Пишемо: *зчистити, зшивати, з часом, з шахтарями*, а вимовляємо [ш'чистити], [ш:и'вати], [ш'часом], [ш:ахта'рами]. Проте, виходячи з власне-української орфоепічної тенденції збереження дзвінкості приголосних у позиції перед наступним глухим та в абсолютному кінці слова, у вищезазначених фонетичних умовах допускаються також уподібнення [з] до [ж]: *розчახнувся* [рожчახ'нуўс'а].

У префіксі *роз-* приголосний *з* перед глухими у швидкому й нормальному темпі мовлення, як правило, оглушується: [роска'зати], [роспл'і'тати], [рош'чистити], [ро'ш:ирити]. Перед глухим [с] приголосний [з] у префіксі *роз-* вимовляється завжди дзвінко: [розса'дити], [роз'сипати]. Не оглушується [з] у префіксі *роз-* і тоді, коли ми говоримо повільно: [розка'зати], [розпи'тати].

Приголосний [з] у префіксах і прийменниках *без-* (*без*), *через-* (*через*) зберігає дзвінку вимову перед глухими не тільки тоді, коли ми говоримо повільно, а й звичайним нормальним темпом: [бе"з'печний], [бе"зтур'ботний], [бе"з'кори'с'т'і], [бе"з 'тебе]; [че"рез 'тин]. Але при швидкому темпі мовлення приголосний [з] у *без-* і *через-* здебільшого оглушується: [бе"сп'латний]; [че"ре"с':і'дел'ник].

Нерідко порушуються літературні норми при вимові звуків [з], [з'] та [ж]. Дехто вимовляє на місці правописних *дж* і *дз* не один звук, а два: [ходжу], [кукурудза].

Звук [ж] – суцільний, злитий дзвінкий приголосний. Творюється він так, як звук [ч], тільки з участю голосу. Якщо вимовити звук [ж] пошепки, почуємо звук [ч]. Отже, на місці двох букв *дж* треба вимовляти один звук [ж],

наприклад: [dʒaz], [ʒem], [ʒemper], [ʒu'g'it], [ʒm'il'], [ʒura], [bʒo'la], [ko'teʒ], [uro'ʒenu'i].

Звук [ʒ] треба вимовляти і в дієсловах першої особи однини перед закінченням -у: [ʒbuʒu], [ʒlazʒu], [nosazʒu], [nuʒʒus'a], [pro'suzʒu], [zgoʒʒus'a], [truʒʒus'a], [u'iʒu].

Вимовляється злитий звук [ʒ] у дієсловах на -ати, -увати і їх особових формах: [opor'aʒati – opor'aʒajʒu], [nar'aʒati], [saʒati], [najʒʒati], [poxoʒati]; [ogo'rozʒuvati], [o'suzʒuvati], [pro'rʒuvati], [roz'sazʒuvati], [st'verʒuvati], [upro'vaʒuvati].

Один звук [ʒ] слід вимовляти перед суфіксом -ен- у дієприкметниках, утворених від дієслів з основою на [д]: [nago'rozʒenʒij] від [nagoro'diti], [najʒʒenʒij], [sku'joʒʒenʒij], [sporuʒʒenʒij].

Також у віддієслівних іменниках перед суфіксом -енн-: [poxoʒen'n:a], [omoloʒen'n:a], [novozʒen'n:a], [pro'buʒen'n:a], [sxoʒen'n:a].

Два звуки на місці букв **дж** вимовляються лише на межі префікса й кореня – звук [д] на місці букви **д**, і звук [ж] на місці букви **ж**: [v'idʒati].

Приголосний [з] такий же злитий, суцільний, як і [ʒ]. Твориться він так само, як і глухий [ц], але за участю голосу. Вимовляється один звук на місці букв **дз**: [zv'in], [zve'n'iti], [zv'in'ki], [zvo'niti], [ʒen'kati], [ʒer'kalo], [ʒita], [ʒizʒ'chati], [ʒur'chati], [ʒob], [ʒur'kati], [tez], [ruz], [ʒan'z'a], [ku'ruʒa].

Якщо [д] належить до префікса, а [з] – до кореня, треба вимовляти два звуки – [дз]: [v'idz'nachiti], [nadzvi'čajno], [n'idz'axisnij], [n'idz'vitnij].

Губні приголосні [б], [п], [в], [м], [ф] в українській мові майже завжди тверді. Вони ніколи не пом'якшуються на кінці слова: [ʒolub], [dr'ib], [cip], [nasip], [stip], [s'im], [v'ic'im]. Лише перед [і] губні трохи пом'якшуються: [b'ik], [v'ik], [m'isto], [n'ich]. Напівпом'якшеною є вимова губних перед літерами **я**, **ю**, **є**, що позначають один звук (відповідно [а], [у], [е]) переважно у словах іншомовного походження [b'uzet], [n'ure], а також у деяких українських словах, що є винятками з правил уживання апострофа.

Тверда вимова губних перед буквами **я**, **ю**, **є**, **ї** позначається на письмі апострофом. Після апострофа літери **я**, **ю**, **є**, **ї** вимовляється як два звуки – звук [й] і відповідні голосні [а], [у], [е], [і]: [b'ie], [y'jaz], [ka'y'jarn'a], [m'iaso], [ob'jednivati], [ob'yixati], [nam'jat], [n'yesa], [n'j'ata], [n'j'atni'ca], [n'jad:'e'c'at], [n'j'atij], [t'ajsko], [x'lopc'a], [ch'er'jak].

Виняток становлять кілька українських слів, у яких губні пом'якшуються перед звуком [а] (на письмі перед буквою **я**). Щоб показати цю м'якість, перед **я** не ставиться апостроф. У цих словах перед губним стоїть приголосний (крім **р**), що належить до кореня: [z'v'akati], [dux'm'anij], [ma'jn'achij], [me'rt'v'ak], [mork'v'anij], [sv'ato], [v'ax].

Губні, як уже згадувалося, можуть бути напівпом'якшеними також у словах іншомовного походження перед звуками [у], [а] (на письмі перед буквами **ю**, **я**), якщо перед **ю**, **я** не ставиться апостроф: [b'uzet], [b'uro], [n'ure], [gra'v'ura], [f'uzel'aj], [b'az].

Необхідно окремо зупинитися на вимові губних [в] і [ф] та середньоязикового [й].

Сонорний приголосний [в], як і інші сонанти, не має співвідносного глухого, а тому він ніколи не оглушується, не переходить у звук [ф]. Як приголосний він вимовляється лише перед голосними: [вал], [ве¹жа], [вид], [в¹ір'ш¹і], [вол¹а], [вухо].

На початку слова перед приголосним, у середині слова після голосного перед приголосним та в кінці слова після голосного звук [в] набуває більшої звучності й переходить у нескладовий [ў]: [ўп¹лиў], [ўс¹туп], [ўп¹рава]; [ваўка], [воўки], [жуў], [к¹іўш], [лаўка], [наўчан¹:а], [п¹іўто¹ра]; [бур¹а'к¹іў], [овоч¹іў], [буў], [браў], [знаў], [о¹раў], [хо¹диў]; [бат¹к¹іў], [брат¹іў].

Середньоязиковий палатальний завжди дзвінкий [й] у позиціях на початку слова, у середині після голосного перед приголосним звуком та в кінці після голосного так само, як і [в], набуває більшої звучності й переходить у нескладовий [і]: ймовірно [їмо¹в¹ірно], наймит [найми¹т], край [краї].

Звука [ф] колись не було в українській мові. Він почав засвоюватися, коли виникла потреба запозичувати слова з неслов'янських мов. Але спочатку звук [ф] заміняли іншими приголосними, зокрема [хв] ([хв¹іртка]), [кв] ([ква¹сол¹а]), [х] ([хо¹ма]), [п] ([п¹л¹ашка], [йосип], [пи¹лин]), [в] ([векла], [мат¹в¹іі]). Таке написання і відповідна йому вимова лишаються нормативними до цього часу. Але в новіших запозиченнях такі заміни не припускаються в літературній мові. Треба і писати букву **ф**, і вимовляти відповідний звук [ф] у словах іншомовного походження: [фал¹ш], [фонд], [фокус], [ка¹фе], [порт¹фел¹], [туфл¹і].

У діалектному мовленні часто й тепер заміняють звук [ф] приголосними [хв] і [х]: [ари¹х¹метика], [х¹верма], [хв¹іл¹м], [хв¹ігура], [х¹ворма], [х¹в¹ізика], [х¹вормула], [геог¹рахв¹ійа], [прох¹весор], [охв¹іцер]. Така вимова не відповідає літературним нормам. Підказуємо, як навчитися вимовляти звук [ф]. Він твориться приблизно так, як той звук, що виникає, коли ми тушимо свічку. Отже, слід вимовляти: [ари¹ф¹метика], [ф¹ерма], [ф¹іл¹м], [ф¹ігура], [форма], [ф¹ізика], [формула], [про¹фесор], [оф¹іцер].

Спостерігається в деяких говорах і зворотне явище. Усталене звукосполучення [хв] вимовляється як [ф]: [фастати], [фи¹лина], [фил¹а], [ф¹іртка], [ф¹іст]. Така вимова нелітературна.

Шиплячі звуки [ж], [ч], [ш], [ж] в українській літературній мові вимовляються твердо: [б¹іжит¹], [шашка], [ло¹ша], [б¹ж¹ола], [бу¹жу], [часто], [чоло¹в¹ік], [си¹диш], [н¹іч], [п¹іч].

У деяких говірках південно-західної діалектної групи шиплячі звуки м'якшаються: [ме¹ж¹а], [ш¹апка], [пи¹о¹но], [кл¹уч¹]. Така вимова є порушенням літературних норм.

Для деяких південно-східних говорів властиве незначне пом'якшення звуків [ч] і [ж]: [ч¹уб], [ч¹ас], [ч¹удно], [б¹ж¹ола]. І така, лише дещо пом'якшена вимова цих звуків, є відхиленням від норми.

Не становить літературної норми і властива окремим говорам пом'якшена вимова шиплячих перед [а] дієслівного закінчення третьої особи множини: [б¹іж¹ат¹], [кри¹ч¹ат¹], а також в іменниках середнього роду перед закінченням -а: [ло¹ш¹а], [кур¹ч¹а], [ве¹дме¹ж¹а].

У літературному мовленні шиплячі виступають напівпом'якшеними звуками перед [i]: [ʰоч'і], [ш'іс'т], [но'ж'і] та тоді, коли подовжуються: [ʰзб'іж':а], [запo'р'іж':а], [за'тиш':а], [ʰн'іч':у], [ʰтуш':у].

Приголосний [p] у літературній мові завжди твердий на кінці слова й складу: [в'іў'чар], [з'в'ір], [коб'зар], [ʰлицар], [орe'н'дар], [ʰнекар], [ʰтокар], [п'рапор], [ʰг'ірко], [з'ірко], [цукерка], [ʰчарка], [ш'парко].

Для багатьох карпатських говірок характерна м'яка вимова [p] у цих позиціях: [тe'пeр], [чe'т'вeр], [ʰг'ірко], [ʰмор'ква], а для слобожанських – м'яка його вимова на кінці слова: [ко'мар], [су'хар].

У літературній мові звук [p] вимовляється м'яко тільки на початку складу перед звуками [а], [о], [у] (на письмі перед буквами **я**, **ю**, **є**), а також перед [i]: [ʰбр'азкати], [вe'чeр'а], [га'р'ачий], [пo'р'адок], [сe'крe'тa'p'а], [с'л'усар'а], [ʰтокар'а]; [б'р'охати], [ут'р'ох], [чoтe'p'ох]; [др'учок], [кр'учок], [х'р'укати], [ʰв'іру], [гoвo'p'у]; [кoмa'p'і], [кoсa'p'і].

Говорам північного наріччя і значній частині говорів південно-західного властивий твердий [p] у всіх позиціях: [су'хар], [бура'ки], [граз'], [ʰзоран'і], [тpox], [ʰпpамo], [pату'вати], [дру'чок], [ва'ру], [o'ру], [ку'ру]. А в наддністрянських говірках після твердого [p] виділився звук [й]: [гpйад], [ва'pйу], [pйасно], [пpйасти]. Така вимова є порушенням літературних норм.

На кінці слова після глухого приголосного звук [p] знеголошується: [op'кестp], [cпектp], [тe'атp], [цeнтp].

Літературний звук [л] – передньоязиковий ясенний твердий сонант, але не дуже твердий. Цей [л] характерний для середньонаддніпрянських і переважної більшості південно-східних та північних говорів.

Звук [л] перед голосними [e] та [и] в літературній мові злегка пом'якшується, вимовляється не твердо і не м'яко: [да'л'eкo], [зел'e'н'ійe], [кл'eн], [ша'л'eний], [o'л'eна], [ʰл'eна], [ʰл'eкц'ійa], [пpоб'л'eмa]; [ʰбл'из'кo], [ʰзл'ивa], [ка'л'инa], [кл'ин], [ʰл'инa], [ʰл'ихo].

Дехто з мовлян дуже пом'якшує [л] перед [e] у словах іншомовного походження: [ба'л'eт], [кo'л'eкц'ійa], [тpо'л'eйбyс]. Така вимова не відповідає літературній нормі. Не властивий літературній мові також дуже твердий [л], що вимовляється на Наддністрянщині; [ʰклeпкa], [клeй], [ʰлeхкo], [лис], [ʰл'ихo], [ʰсл'ивa], [пo'лин], [йa'лина].

Перед звуками [i], [а], [у], що передаються на письмі літерами **і**, **я**, **ю**, звук [л] вимовляється м'яко: [гл'ід], [за'л'ізo], [л'іс], [ʰл'ітo], [хл'іў]; [ʰвол'а], [д'і'л'анкa]; [кл'уч], [ʰл'уди], [х'л'упати]; [б'іл'], [жал'], [с'іл'], [васил'ки], [в'іл'хa], [л'oдo'вик], [л'он].

Приголосний [ц] у більшості позицій вимовляється м'яко. Він м'який у кінці слів: [кра'вeц'], [укpа'йін'ц'і], [фaх'і'вeц'], [мoлo'дeц'], [o'вeц']. Виняток становлять запозичені слова: [аб'зaц], [квapц], [мaт'pац], [пa'лaц], [шл'іц], а також окремі вигуки: [бац], [буц], [клац]. У середині слова звук [ц] пом'якшується перед буквами **я**, **ю**, **є**: [ʰц'ац'а], [ʰкиц'а], [кpи'ниц'а], [ц'ам'pинa]; [тан'ц'у'вати], [пa'ц'ук], [ʰсон'ц'у]; [кo'зaц'киї], [х'вaц'киї], [ц'кy'вати], [гpиц'кo], [oпpа'ц'oвувати]. Завжди м'якшиться [ц] перед [i]: [дe'клa'pац'ійa], [пpo'дyкц'ійa], [дe'лe'гaц'ійa], [кoнcтe'тyц'ійa], [ʰлeкц'ійa], [ʰц'ілий], [ʰпaл'ц'і].

Нерідко звук [ц] у відзначених позиціях вимовляється твердо. Пояснюється це впливом діалектного мовлення та російської мови, у якій [ц] завжди твердий. Так, звук [ц] твердо вимовляється у північних говорах, а також у наддністрянському, подільському і гуцульському: [¹п^{ра}ца], [ко¹у^{ба}], [же^ре^лбе^ц], [¹зай^{ец}]. У літературній мові приголосний [ц] твердо вимовляється тільки перед звуками **а, о, у, е, и**: [цап], [¹лицар], [¹цокати], [¹цурка], [¹цегла], [цеп], [ли^еце], [ци^ебул'а], [цит'].

Звуки [г], [к], [х], [ґ] в українській літературній мові звичайно тверді, зокрема вони твердо вимовляються перед [е] та [и]: [к^и'шен'а], [¹гет'ман], [¹кенд'ух], [¹хекати], [¹телгати], [доро¹ге], [важ¹ке], [та¹ке], [глу¹хе]; [¹гир'а], [¹гирло], [¹кидати], [¹кис'іл'], [¹хибний], [хист], [¹гигнути], [ге^р'лига], [доро¹гий], [важ¹кий], [глу¹хий], [дум¹ки], [д'ад¹ки], [го¹р'іхи], [¹зиги].

У більшості говірок південно-західної діалектної групи звуки [г], [к], [х], [ґ] перед голосними [е] та [и] трохи пом'якшуються, виступають напівм'якими: [г'инут'], [к'у'с'іл'], [ту¹г'е], [су¹х'е], [г'ез']; У літературній мові звуки [г], [к], [х] вимовляються напівпом'якшено лише перед [і]: [г'ірко], [к'ін'ц'і], [х'іба], а також в окремих запозичених словах: [к'у'вет], [ре^л'ди^ек'ул'].

Приголосний [ґ] – задньоязиковий зімкнено-проривний дзвінкий звук. Твориться він так само, як звук [к], тільки з участю голосу. В українській мові звук [ґ] вживається в небагатьох словах. Сюди належать: [¹аґрус], [¹аґрусовий], [¹тава], [¹ганок], [гвалт], [гвалту'вати], [¹гигнути], [ґлей] (вишневий клей), [ґн'ім] (стрічка або шнур), [ґрати] (решітка), [заґра'тований], [заґрату'вати], [ґречний], [ґречн'іс'т'], [¹гузик], [¹гузи^ековий], [¹гузи^ечок], [¹гул'а], [¹гул'а], [ґи^ел'іт], [¹зигли^ек], [дри^ел'нути], [ре^л'ми^егати], [снови^егати], [¹хуга]. Проривний [ґ] вимовляється в деяких локальних, говіркових словах: [¹газда] 'господар', [газ¹дин'а] 'господиня', [газду'вали] 'господарювати', [гала¹ган], [гвер] та ін.

Звук [ґ] вимовляється на місці правописного [к] під асимілятивним впливом наступного дзвінкого приголосного: [а¹йаґже], [е^л'ґзамен], [ане^л'ґдот], [воґзал], [р'уґзак].

Зубні приголосні [д], [т], [з], [с], [ц] і ясенний [л] перед голосним [і], що походить з давнього [о] і здебільшого чергується в сучасній мові з [о] (сі^ль – со^лі), а також перед [і], що постало на місці давнього прикметникового закінчення -ій, в сучасній літературній мові вимовляються здебільшого м'яко: [но¹д'ібн'і], [¹т'іл'ки], [н'іж], [з'ір], [с'іл'], [пл'ід], [д'іб], [н'іч], [о¹с'іб], [бра¹т'іу], [¹рад'іс'т'], [з'ідн'іс'т'], [з'л'іс'т']; [че^р'вон'і], [¹сиз'і], [¹киц'і].

Але в багатьох місцевих говірках зубні приголосні перед цим [і] зберігають колишню тверду вимову: [д^{ім}], [т^{ік}], [¹ніжки], [¹зірка], [с^{іл}'], [л^{із}']; [моло¹ді], [гус¹ті], [¹б'ілі]. Зважаючи на поширеність у діалектному мовленні такої вимови, вона допускається і в літературній мові.

Завжди твердо треба вимовляти зубні приголосні на межі слів: [мо¹роз і¹сонце], [д'ід і¹ван з і¹ваном], а також на межі префікса і кореня: [бе^з' іме^н'і] та на межі частин аббревіатур: [медінсти¹тут].

Багато груп приголосних зазнають у вимові асимілятивних змін. **Асиміляцією** називається уподібнення звука сусідньому звукові. Внаслідок

регресивної асиміляції, тобто коли наступний звук впливає на попередній і уподібнює його собі, відбуваються такі зміни у звукосполученнях:

- звук [ш] перед звуками [с'], [ц'] змінюється повністю на звук [с]: *берешся* [бе^мрес':а], у *пляшці* [у п'л'ас'ц'і];
- приголосний [ч] перед [с'], [ц'] вимовляється як [ц']: *не морочся* [не^ммо'роц'с'а], у *сорочці* [у со'роц':і], у *шапочці* [у 'шапоц':і];
- звук [т] перед [ц] змінюється на [ц]: *коритце* [ко'риц:е], *ворітця* [во'р'іц':а], *тітці* ['т'іц':і];
- приголосний [ж] перед [с'], [ц'] вимовляється як [з]: *зважається* [з'ваз'с'а], *намажся* [на'маз'с'а], у *книжці* [у к'низ'ц'і];
- звук [т] перед [ч], [ш] переходить у звук [ч]: *квітчати* [кв'іч:ати], *вітчизна* [в'іч:изна], *багатшати* [ба'гач:ати] або [ба'гачшати];
- правописне *-ться* дієслівних форм має у вимові два звуки: довгий м'який [ц] та звук [а]: *учиться* ['учи^ец':а], також ['учац':а], ['чити^емуц':а];
- приголосний [з] перед [ж], [ж'] змінюється на [ж]: *зжувати* [ж:у'вати], *з жиру* ['ж:иру], *з джерела* [жж'е^мре^мла], *з джунглів* [жж'зунгл'іу];
- звук [з] перед [ш], [ч] на початку слова вимовляється як [ш]: *жити* ['ш:ити], *зчистити* ['шчистити], а в середині слова переходить у [ж]: *вивіжиши* ['вив'іжши], *безчесний* [бе^мж'чесний]; але зважаючи на тенденції збереження дзвінкості приголосних в українській мові, у названих фонетичних умовах можлива асиміляція [з] до [ж]: ['жжити], ['жчистити];
- приголосний [с] перед [ш] змінюється на [ш] і постають два звуки [ш], які вимовляються як один довгий [ш]: *винісиши* ['вин'іш:и];
- звук [д] перед шиплячими [ж], [ч], [ш] переходить у звук [ж']: *віджити* [в'іж'ити], *передчасний* [пе^мре^мж'часний], *швидше* [ш'вижше];
- приголосний [д] перед свистячими [з], [с], [ц] змінюється на [з]: *підземний* [п'і'земний], *відстань* [в'ізтан'], *блюде* [б'л'уде].

Принагідно зробимо застереження проти „дзекання” і „цекання” при вимові звуків [д'] і [т']. У білоруській мові звук [д'] вимовляється як [з']: [з'ен'], а [т'] – як [ц']: [чи'тац']. У російській літературній мові такого повного переходу [д'] і [т'] у звуки [з'] і [ц'] нема, але вони все ж вимовляються з незначним нахилом до [з'] і [ц']. В українській мові звуки [д'], [т'] у переважній більшості позицій не мають і натяку на [з'] і [ц']: ['д'іло], ['д'іти], ['д'ад'ко], ['д'акуйу], [моло^д'і], [бат'ков'і], [п'ят'], [мит'], [нав'іт'], [т'ін'і], [т'істо].

На жаль, дехто вимовляє звуки [д] і [т] зі свистячим відзвуком: [ко'лод^в'аз'], [т^м'ітка], [н'ігот^м'].

Звуки [д'] і [т'] в українській мові вимовляються з незначним нахилом до [з'] і [ц'] тільки після звуків [з'] і [с']: ['облас'т^м'].

Розглянемо асиміляцію приголосних щодо м'якості.

Приголосні [д], [т], [н], [л], [з], [с], [ц], уподібнюючись до наступних пом'якшених приголосних цієї ж групи, самі пом'якшуються: *сьогодні* [с'о'год'н'і], *Дніпро* [д'н'іп'ро], *середній* [се^м'ред'н'ій], *щодня* [шчод'н'а], *майбутній* [маі'бут'н'ій], *мутніти* [мут'н'іти], *сотня* [сот'н'а], *тліти* [т'л'іти], *ланцюг* [лан'ц'уг], *танцювати* [тан'ц'увати], *український* [укра'ійн'с'кий], *материнський* [мате^м'рин'с'кий], *на гілці* [на 'г'іл'ц'і], *кузня*

[¹куз'н'а], відрізняти [¹в'ідр'із'н'ати], лазня [¹лаз'н'а], пізній [¹п'із'н'ій], вість [¹в'іс'т'], гостювати [¹гос'т'у'вати], листя [¹лис'т'а], сльоза [¹сл'о'за], молодіці [¹молоз'ц'і], митці [¹ми'ц'і].

Таке пом'якшення буває й на межі префікса й кореня. Так, пом'якшується звук [д] префікса перед кореневими звуками [д'], [т'], [н'], [с'], [ц']: відділ [¹в'ід':іл], надтісувати [¹над'т'ісувати], піднімати [¹п'ід'н'і'мати], підсісти [¹п'із'с'істи], відціля [¹в'із'і'ля].

Пом'якшується також [з] префікса перед [з'], [с'], [ц']: роззявити [¹роз'з'авити], зіскти [¹с':ікти], зцідити [¹с'ц'і'дити].

Перед іншими приголосними префіксальний [з] вимовляється здебільшого твердо: [бе''зд'і'ял'ній], [з'л'ізти].

Звуки [з], [с], [ц], [з'] можуть пом'якшуватися перед напівпом'якшеними губними: звірі [з'в'ір'і], [с'в'ато], [с'м'іх], [з'в'акати].

Ступінь м'якшення передньоязикових приголосних неоднаковий. Найм'якшими є звуки [д'], [т'], [н'], [л']. Звуки ж [з'], [с'], [з'] мають менший ступінь м'якості. Дуже м'яка, трохи шепелява їх вимова ([¹с'''іно], [з'''об], [ц'''іна]), характерна для наддністрянських говірок, не становить літературної норми.

В українській мові важкі для вимови групи приголосних спрощуються. У групах приголосних [нтс'к], [нтст], [стк], [стч], [стц] не вимовляється звук [т]: студентський [сту'ден'с'кий], студентство [сту'денсво], туристський [ту'рис'кий] або [ту'рис':кий], невістчин [не''в'ішчин], невістці [не''в'іс'ц'і] або [не''в'іс'ц'і]. Звук [т] не вимовляється в числівниках: шістнадцять [ш'іс'наз'ц'ат'], шістдесят [ш'ісде''с'ат'], шістсот [ш'іс:от].

У прикметниках типу контрастний звук [т] у групі [стн] або зовсім не вимовляється, або (частіше) вимовляється ослаблено, лише з натяком на [т]: [конт'рас(т)ний], [ба'лас(т)ний], [ком'пос(т)ний], [фор'пос(т)ний].

Сполучення приголосних [чн] у більшості випадків вимовляється чітко і виразно: значний, заочний, зручний, музичний, точний. Але в низці давніх народно-побутових слів група [чн] вимовляється як [шн]: ячний [й'ашний], пшеничний [пше''нишний], смачний [смаш'ний], смачно [с'машно], допускається паралельний варіант із [чн], наприклад, у побажанні: смачного, смачного вам (про апетит).

У деяких словах намітилася стилістична, а іноді й семантична, диференціація вимови групи [чн]. Так, ми говоримо: [мо'лошна 'каша], [мо'лошн'і про'дукти], але тільки: [мо'лочна кисло'та], [молочно'кис'л'і бак'тер'ійі]; [мо'лочний шл'ах] (те саме, що й Чумацький Шлях в астрономії), також [мо'лочне 'т'істо]. Говоримо: [¹сон'ашний ден'], [¹сон'ашний 'пром'ін'], звідки й [¹сон'ашник], але: [¹сон'ачна сис'тема] – в астрономії. Вимовляємо: [¹м'іс'ашна н'іч], але: [¹м'іс'ачний ґрунт], [¹м'іс'ачник]. Говоримо: [йа'йешн'а], [йа'йешний], але [йа'йечники] (в анатомії).

Різняться значенням слова *сердечний* і *сердешний*. Сердечний – це щирий: *сердечний привіт*, *сердечно вітаю*, а сердешний – бідолашний. Це розрізнення засвідчується і правописом. Із сполученням [шн] не тільки вимовляються, а й пишуться слова: *мірошник*, *рушник*, *рушниця*, *дворушник*, *соняшник*, *торішний*.

Система приголосних звуків

Звучність	Спосіб творення	Участь голосу	Місце творення				
			губні	я з и к о в і			ГЛОТКОВІ
				передньо-	середньо-	задньо-	
шумні	Проривні	глухі	[п]	[т] [т']		[к]	
		дзвінкі	[б]	[д] [д']		[г]	
	Щілинні (фрикативні)	глухі	[ф]	[ш] [с] [с']		[х]	[ґ]
		дзвінкі		[ж] [з] [з']			
	Африкати (злиті)	глухі		[ч] [ц] [ц']			
		дзвінкі		[ж] [з] [з']			
сонорні	Зімкнено-прохідні	носові	[м]	[н] [н']			
		плавні		[л] [л']			
	щілинні		[в]		[й]		
	дрижачі			[р] [р']			

ТВОРЕННЯ ТА ВИМОВА ДЕЯКИХ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ У ЛІТЕРАТУРНОМУ МОВЛЕННІ

1. У закінченні орудного відмінка однини іменників I відміни та давального й орудного відмінків іменників II відміни м'якої й мішаної груп вимовляється голосний [e]: [ˈдинейу], [nˈрацейу], [ɛˈрушейу]; [mɔˈваріешев'і], [ˈгайем]. Вимова тут замість [e] звука [o] ([ˈдин'ойу], [nˈрац'ойу], [ɛˈрушойу]; [ˈгайов'і], [mɔˈваріешов'і], [ˈгайом], [mɔˈварішом]), відома в багатьох говірках, не відповідає літературним нормам.

2. У дієслівних закінченнях третьої особи однини й множини теперішнього часу та другої особи множини наказового способу звук [т] вимовляється м'яко: [ˈробі'ет], [ˈноси'ет], [zɔˈвори'ет], [лeˈтит], [крі'ечит]; [ˈход'ат], [ˈробл'ат], [ˈнос'ат], [zɔˈвор'ат], [xɔˈд'іт], [pɔˈб'іт], [nɔˈс'іт], [гoвoˈp'іт]. Тверда вимова [т] у цих позиціях: [xɔˈдит], [ˈробит]; [ˈход'ат], [ˈробл'ат]; [xɔˈд'іт], [pɔˈб'іт], властива говіркам, є порушенням літературних норм.

3. Кінцеві приголосні дієслівної основи [д], [т], [з], [с] у першій особі однини теперішнього часу чергуються зі звуками [ʒ], [ч], [ш]: [ˈс'ікти – с'ічу], [лeˈт'іти – лeˈчу], [vɔˈзити – vɔˈжу], [nɔˈсити – нoˈшу], [xɔˈдити – xɔˈжу]. Творення цієї форми без чергування кінцевого приголосного основи ([сид'у, лeˈт'у, vɔˈзу]) поширене в південно-східних говорах, а також відоме в деяких південно-західних, перебуває поза нормами літературного мовлення.

4. Не становить літературної норми вимова ненаголошеного закінчення *-ить* без звука [т'] та з заміною [и] звуком [e] у третій особі однини дієслів II дієвідміни: [ˈходе, ˈносе, nˈросе]. Слід говорити: [ˈходить], [ˈносит'], [nˈросит'].

5. Вимова дієслів I дієвідміни в третій особі однини теперішнього часу без закінчення [йе]: ([зна], [nɪˈта]) можлива лише в розмовно-побутовому мовленні та в мові художньої літератури.

ЛОГОПЕДИЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ

У сучасній логопедії усталився принцип, що виправляти дефекти вимови необхідно в дошкільному віці. Як показує практика, у цей час вимовні порушення легко й швидше переборюються. Проте корекцію порушеної вимови можна здійснювати в будь-якому віці. Стійке порушення вимови одного або кількох звуків називається *дислалією*.

За кількістю порушених звуків дислалія поділяється на *просту* й *складну*. Якщо у вимові відзначено до чотирьох дефектних звуків, то діагностується проста дислалія, якщо п'ять і більш – складна.

Якщо дефект виявляється в порушенні вимови однієї групи артикуляції звуків (наприклад, свистячих), то дислалія називається *мономорфною*. Якщо ж дефект розповсюджується на дві групи або більше артикуляційних груп (наприклад, ротатизм, сигматизм і ламбдацизм), то дислалія називається *поліморфною*.

Згідно з характером дефекту вимови виділяються такі види дислалії:

1. *Сигматизм* (від назви грецької букви „сигма”) означає недоліки вимови свистячих ([с], [с'], [з], [з'], [ц], [ц']) і шиплячих ([ш], [ж], [ч]). Це

один з найбільш поширених видів порушень вимови.

2. *Ротацізм* (від назви грецької букви „ро”) означає недоліки вимови звуків [р] і [р’].

3. *Ламбдацізм* (від назви грецької букви „ламбда”) позначає недоліки вимови звуків [л] і [л’].

4. *Дефекти вимови піднебінних звуків: капацізм* – недоліки вимови звуків [к] і [к’]; *гамацізм* – [г], [г’] і [г]; *хітизм* – [х] і [х’]; *йотацізм* – [й]. Позначення дефектів походить від назв відповідних грецьких букв „капа”, „гама”, „хі”, „йота”.

5. *Дефекти одзвінчення* позначають недоліки вимови дзвінких приголосних і виявляються в порушенні пар приголосних звуків: [п] – [б], [т] – [д], [с] – [з], [ш] – [ж], [к] – [г], що протиставлені у вимові за ознаками глухості й дзвінкості.

6. *Дефекти пом’якшення* позначають недоліки вимови м’яких приголосних і в основному виявляються в заміні їх парними твердими, наприклад, замість [д’] – [д], [н’] – [н].

ПРИЧИНИ ДИСЛАЛІЇ

Однією з найпоширеніших причин недоліків звуковимови є неправильна будова апарату артикуляції. Тут, перш за все, слід виділити укорочену під’язикову зв’язку. При цьому дефекті рух язика виявляється ускладненим, оскільки дуже коротка вуздечка не дозволяє йому при верхньоязикових звуках високо підніматися. Крім того, дислалія може бути викликана великим, що ледве уміщається в роті, язиком, або, навпаки, дуже маленьким і вузьким язиком, що також ускладнює правильну артикуляцію.

Дефекти у будові щелеп ведуть до аномалій прикусу, вони також можуть викликати дислалію. Нормальним вважається прикус, коли при зімкненні щелеп верхні зуби на 1/3 прикривають нижні.

Прогнатія – верхня щелепа сильно просувається вперед, у результаті чого нижні передні зуби не стуляються з верхніми.

Прогенія – нижня щелепа виступає вперед, тобто передні зуби нижньої щелепи виявляються перед передніми зубами верхньої щелепи.

Відкритий прикус – між зубами верхньої і нижньої щелеп при їх стуленні залишається проміжок. В одних випадках цей проміжок тільки між передніми зубами (*передній відкритий прикус*). В інших – передні зуби стуляються нормально і проміжок виходить між бічними зубами (*бічний відкритий прикус*). Бічний прикус може бути лівобічним, правобічним і двобічним.

Неправильна будова зубів, зубного ряду також може призвести до дислалії, наприклад, при великих міжгір’ях між зубами язик у момент вимови може потрапляти в ці розщелини, спотворюючи звуковимову.

Регуляція зубів і щелеп здійснюється лікарем-стоматологом за допомогою накладення на зуби спеціальних шин. Найбільший ефект таке накладення дає результат у віці від 5 до 6 років, коли щелепні кістки ще достатньо пластичні.

Негативно позначається на звуковимові й неправильна будова піднебіння. Вузьке, дуже високе (готичне) піднебіння перешкоджає правильній артикуляції багатьох звуків.

Товсті губи, часто з відвисаючою нижньою губою, або вкороченою малорухлива верхньою губою ускладнюють чітку вимову губних і зубних звуків.

Дислалія настає також і внаслідок *недостатньої рухливості* органів апарату артикуляції: язика, губ, нижньої щелепи. Вона може бути викликана також і невмінням дитини утримувати язик у потрібному положенні або швидко переходити від одного руху до іншого.

Ще однією причиною дислалії є *неправильне навчання* мови дитини в сім'ї. Іноді дорослі, підлаштовуючись під дитячу мову або розчулюючись від забавного лепету дитини, довгий час сюсюкають з малюком, а це затримує розвиток у нього правильної звуковимови.

Дислалія може виникнути й унаслідок *наслідування*. Шкідливим, як правило, виявляється постійне спілкування дитини з малолітніми дітьми, у яких ще не сформувалося правильна звуковимова. Дитина може також наслідувати спотвореному звуковимову дорослих членів сім'ї. Особливо шкідливим для дітей є постійне спілкування з людьми, чия мова неясна, недорікувата або дуже кваплива, а іноді просто пронизана індивідуальними особливостями. Може погано позначитися на мові дітей і перебування в *двомовному оточенні*. Розмовляючи в ранньому віці на різних мовах, дитина часто переносить особливості вимови однієї мови на іншу.

Часто причиною дислалії у дітей виявляється так звана *педагогічна занедбаність*. Якщо дорослі не звертають уваги на розвиток правильної звуковимови дитини, не виправляють її помилок у вимові, самі не вимовляють звуки чітко й правильно, не привертають увагу малюка до правильної вимови того або іншого звука, то в цьому випадку його мова, що не піддалася необхідній корекції з боку дорослих, гальмує нормальний розвиток вимови дитини.

Дефекти звуковимови у дітей можуть бути зумовлені й *недорозвиненням фонемного слуху*. При цьому в дитини спостерігаються ускладнення в диференціації звуків, що розрізняються між собою тонкими акустичними ознаками, наприклад, диференціація дзвінких і глухих, м'яких і твердих, свистячих і шиплячих звуків. У результаті надовго затримується розвиток правильної звуковимови в дітей. У свою чергу недоліки у вимові звуків, особливо якщо вони виявляються в їх заміні або в зсуві, можуть ускладнювати формування фонемного слуху і надалі стати причиною загального недорозвинення мови й порушень письма й читання.

Дислалія в дітей може бути викликана і *зниженням слуху*. Тугоухістю пояснюється до 10% випадків порушення звуковимови. Частіше за все при цьому страждають диференціація шиплячих і свистячих, дзвінких і глухих приголосних.

Причиною важкої і тривалою дислалії може бути і *недостатній розумовий розвиток дитини*. У дітей-олігофренів у 50% випадків спостерігається порушення звуковимови. Діти з різними видами дислалії

потребують допомоги логопеда, який згідно з індивідуальними особливостями дитини запровадить систему тренувальних вправ для виправлення вад вимови. У нашому посібнику описані лише загальні ознаки вимови кожного звука.

Література

- Блик О. П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія / О. П. Блик. – К. : Вища шк., 1988.
- Винницький В. М. Українська акцентна система : становлення і розвиток / В. М. Винницький. – Л. : Бібльос, 2002.
- Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові / В. М. Винницький. – К. : Рад. шк., 1984.
- Доленко М. Т. та ін. Сучасна українська мова / М. Т. Доленко. – К. : Вища шк., 1987.
- Дорошенко С. І. Про звук [в] / С. І. Дорошенко // Культура слова. – К., 1993. – Вип. 44. – С. 50 – 52.
- Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор. – К. : Либідь, 2001.
- Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К. : Вища шк., 1984.
- Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К. : Вища шк., 1972. – Ч. І.
- Задорожний В. Наголошення в полісемічному слові / В. Задорожний // Дивослово. – 2003. – № 2.
- Залеський А. М. Причини ствердіння шиплячих в українській мові / А. М. Залеський // Мовознавство. – 1982. – № 5. – С. 48 – 58.
- Залеський А. М. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові / А. М. Залеський // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 51 – 62.
- Карпенко Ю. О. Класифікація звуків сучасної української літературної мови / Ю. О. Карпенко // Щорічні записки з українського мовознавства. – Вип. 3. – Одеса, 1996. – С. 22 – 30.
- Каше Г. А. Исправление недостатков речи у дошкольников / Г. А. Каше. – М., 1972.
- Левицький В. В. Символічні значення українських голосних і приголосних / В. В. Левицький // Мовознавство. – 1973. – С. 36 – 49.
- Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1992. – № 2.
- Огієнко І. Наочна таблиця милозвучності української мови / І. Огієнко // Дивослово. – 1998. – № 5 – 6.
- Огієнко І. Про українські приголосні / І. Огієнко // Мовознавство. – 1990. – № 1.
- Півторак Г. П. Занепад зредукованих Ђ і Ь його вплив на формування фонологічної системи української мови / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1998. – № 2 – 3.

- Пономарів О. Фонема [г] та [г]. Слово і коментар / О. Пономарів. – К. : Просвіта, 1997.
- Правдина О. В. Логопедия / О. В. Правдина. – М., 1969.
- Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, – К, 2006.
- Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 1997.
- Сучасна українська літературна мова / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969.
- Сучасна українська літературна мова : Підручник / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994.
- Сучасна українська літературна мова : Підручник / за ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997.
- Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі / О. Б. Ткаченко // Мовознавство. – 1998. – № 2 – 3.
- Тоцька Н. І. Голосні фонема української мови / Н. І. Тоцька. – К. : Наук. думка, 1973.
- Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія / Н. І. Тоцька. – К. : Вища шк., 1995.
- Український правопис / АН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови. 4-е вид., випр. й доп. – К. : Наук. думка, 1993.
- Українська мова : енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. К. : Наук. думка, 2000.
- Филичева Т. Б., Чевелева Н. А. Логопедическая работа в специальном детском саду / Т. Б. Филичева, Н. А. Чевелева. – М. : Просвещение, 1987.
- Чак Є. Рука – ручка – на руці; нога – ніжка – на носі / Є. Чак // Укр. мова і літ-ра в шк. – 1990. – № 3.
- Шевченко Д. Ю. та ін. Сучасна українська мова : Довідник / Д. Ю. Шевченко. – К. : Вища шк., 1993.
- Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Х. : Акта, 2002.

Словники

- Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2005.
- Великий зведений орфографічний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2003.
- Головащук С. І. Складні випадки наголошення : Словник-довідник / С. І. Головащук. – К. : Либідь, 1995.
- Голоскевич Г. Правописний словник / Г. Голоскевич. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1994.
- Горпинич В. А. Русско-украинский орфоэпический словарь / В. А. Горпинич. – К., 1992.
- Куньч З. Й. Риторичний словник / З. Й. Куньч. – К. : „Рідна мова”, 1997.

Куньч З. Й. Універсальний словник української мови / З. Й. Куньч. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005.

Погрібний М. І. Орфоепічний словник / М. І. Погрібний. – К. : Вища шк., 1986.

Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови / М. І. Погрібний. – К. : Рад. шк., 1964.

Орфографічний словник української мови: Близько 120 000 слів / уклад. : С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – К. : Вид-во „Довіра”, 1994.

Орфоепічний словник української мови : у 2 т. / уклад. М. М. Пещак та ін. – К. : Довіра, 2001. – Т. 1 – 2.

Словник-довідник уживання літери „ї”. – Л., 1993.

„Словники України” <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>

Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. – К. : Наук. думка, 1973.

Характеристика звуків української мови та скоромовки, у яких вони часто трапляються

А /a/ – [a] – нелабіалізований чистий голосний заднього ряду, низького ступеня підняття. Фонема /a/ може реалізуватися у головному вияві (голосному заднього ряду, низького ступеня підняття) та звуках, що зазнали акомодатії: [ˈa] – [ˈmʲaʒko], [ä] – [cʲäðʲ], [aʲ] – [kaʲpaʲcʲ].

При вимові звука [a] нижня щелепа опущена вниз найбільше порівняно з усіма іншими голосними, у зв'язку з чим і ротова порожнина загалом при вимові цього звука розкрита найширше. Отже, голосний [a] – це найбільш відкритий з усіх голосних заднього ряду.

У його утворенні губи активної участі не беруть. Вони притиснені до зубів, не випинаються вперед і не розтягнені на боки. Язик при вимові [a] займає найнижче положення порівняно з іншими голосними. Язикове тіло при цьому помітно відтягнене назад. Спинка язика своєю задньою частиною теж відтягнена назад до стінки глотки. Серед усіх голосних заднього ряду в [a] найбільший ступінь просунення назад язикового тіла. Дещо відтягнений від нижніх зубів назад і кінчик язика. Положення точки найвищого підняття спинки язика більш заднє, ніж у стані спокою. Виходячи з положення спинки язика, український звук [a] слід вважати більш заднім, ніж російський [a].

Кричав Архип, Архип охрип.
Не треба Архипу кричати до хрипу.

Їла Марина малину.

На печі, на печі
Смачні та гарячі
Пшеничні калачі.
Хочеш їсти калачі –
Не лежи на печі.

Наша верба найкорчакуватіша.

Ходить Петрик над ставком
Хоче дружби з гусаком.
Марно він старається –
Цей гусак кусається.

Лежить п'ять п'ятаків.
На кожному п'ятаку
Ще по п'ятаку.

Плакала макака в гамаку.

У Карпатах нема кирпатих.

У п'явки під п'ятою ямки.

Закувала зозулиця у лісі у ялиці,
Заспівала там синиця, разом рано вранці.

Б /б/ – [б] – губно-губний зімкнено-проривний дзвінкий твердий приголосний. Фонему /б/ при транскрибуванні передаємо знаком **б**. Головний алофон – губно-губний зімкнено-проривний дзвінкий твердий на початку, у середині і в кінці слова, за винятком позиції перед [і] (*б'рати, бур'ак, те^uбе, обробл'ати, про'с'ба, дуб, хл'іб*). Перед голосним [і] вимовляємо напівм'який [б']: [*б'ілий*], [*мо^yб'і*].

При артикуляції твердого губного [б] нижня губа змикається з верхньою. М'яке піднебіння при цьому підняте й не пропускає повітря в носову порожнину, тому приголосний [б] не має носового забарвлення. Голосові зв'язки при творенні дзвінкого [б] перебувають у напруженому стані й дрижать. Приголосний [б], як і інші губні, не має власного, приблизно однакового для всіх позицій, укладу язика. Уклад язика при вимові [б] залежить від наступного, а іноді й від попереднього голосного. Фонему /б/ перед /і/ реалізуємо в напівпом'якшеному звукові [б'].

Бубоніла діду баба:
– Ой не дмухай на кульбабу,
Бо з кульбаби полетять
Сто малих кульбабенят.

Бобер на березі з бобренятами бублики пік.

Бабин біб розцвів у дощ –
буде бабі біб у борщ.

Бук бундючивсь перед дубом,
Тряс над дубом бурим чубом.
Дуб пригнув до чуба бука – буде букові наука.

Боронила борона по боронованому полю.

Був бик тупогуб,
Тупогубенький бичок.
У бика була тупа губа.

Бегемот роззявив рот: булку просить бегемот.

У бобра добра багато.

Барабанчик бухав, бухав –
Барабанив я і слухав.

– А, – бабуся каже: – Досить!
Бач, Богдан
Побухать просить!
Дав я брату барабан:
Хай побухає Богдан.

Біля броду бусол ходить,
Бусленя з собою водить.
Бережись, зелена жабко,
Бо вполює бусленятко.

Бурі бобри брід перебрели,
Забули бобри забрати торби.

Біля баби баба сіла.
Баба бабі бубоніла.
Бубоніла з півгодини
Баба бабі про новини.

Бабрились в брудній баюрі
Два бобри брунатно-бурі:
– Правда, брате бобре, добре?
– Дуже добре, брате бобре!

Губи, губки, мої губи,
Сходіться докупи!

В /в/ – [в] – губно-губний щілинний сонорний твердий приголосний. Фонему /в/ при транскрибуванні прийнято передавати знаком **в** (**w**). Як губно-губний, щілинний твердий приголосний [в] реалізується в позиції перед [а], [о], [у], [е], [и] (*'вата, во'да, 'вудка, 'сиву, ве''ликий, ви'сокий, жи'вий*).

Комбінаторними варіантами фонему /в/ є напівм'які приголосні [w'] або [v'], що виступають перед голосними [і]: [*v'іpa*] або [*w'іpa*], [*no'v'іmp'a*] або [*no'w'іmp'a*].

Нескладотворчий алофон [ў] вимовляємо перед приголосним або в кінці слова: [*стоўп*], [*ска'заў*]. Цей алофон виступає також на початку слова перед приголосним або групою приголосних: [*ў'раже''n':a*], [*ўс'таўка*], [*ўплиў*], [*ўпро'доўж*].

Безголосий алофон [в] вимовляємо в кінці слова після глухих приголосних: [*това'риств*], [*буд'і'ництв*].

Звук [в] в українській літературній мові найчастіше вимовляють як губно-губний щілинний приголосний. При творенні нижня губа зближується з верхньою, але не змикається з нею: між губами залишається маленька щілина, через яку й виходить струмінь видихуваного повітря. Губно-губна вимова [в] характерна для всіх позицій, у яких він може стояти. Фонема /в/

перед /i/ реалізується у звукові [в’], у кінці слова та складу, а також на початку складу перед приголосним ця фонема виявляється в нескладотворчому [ў].

Ворона проворонила вороненя.

Водовоз віз воду з водопроводу.

Вередували вереднички,
що не зварили вареничків.
Не вередуйте, вередниченьки,
ось поваряться варениченьки.

Варка варила вареника,
Василь взяв вареника.
Варка Василя варехою.
Василь Варку вареником.

Вовк-вовцюг вівцю волік.
Вона вовку вила в бік.
Як завив вовк-вовцюг,
Миттю випустив вівцю.

Косар скошив увесь овес.
Хто спав – не крав,
А хто крав – не спав.

Возом воли Різуна возили.

Ой, весела Василянка,
Веснувата веселинка.
А Маша – та мов кваша.
Вже годі киснуть, Машо!

Весь день Вадим
Вола над водою
В долині водив.

Віл везе важучий віз –
Вовну, вату, верболіз.
Вперся віл, і впало з воза
Вісім в’язок верболозу.

Верх за верхом – верховина.
Іде верхи дід до сина.
Іде верхи – вир минає:

Верховина виростає!

Молоді вівчарики вівці випасають.
З студеної криниченьки вівці
вівчариків води попивають.

Возом віз верболіз.
Верболіз не довіз.
Не довіз, з воза зліз:
верболіз б'є до сліз.

Їхали крамарі, стали на горі,
Забалакались про Вовченків, про Вовченчиху
І про маленьких Вовченків.

На місточку скоромовка
Сіроманця стріла вовка.
Скоро мовить вовк почав,
Ледь язик не поламав!
Бо була та скоромовка
Для Івася – не для вовка.
Ішов хлопець із ярмарку
По колоді через воду,
Тільки став він на колоду – бовть у воду.
Викис, вимок, виліз, висох,
Став на колоду
І знову – бовть у воду.

Г/г/ – [г] – фарингальний щілинний дзвінкий твердий приголосний, виявлений перед [а], [о], [у], [е], [и], перед більшістю приголосних і в кінці слова: ¹галас, го¹ра, гу¹кати, г¹нати, гн¹їу, л'аг¹ти. Фонема /г/ перед [і] реалізується у звукові [г'] ([¹г'ілка], [до¹р'іг]). Безголосий алофон [г] може виступати між голосними або в кінці слова: [мо¹го], [торг]. Фарингальний приголосний [г] утворюється внаслідок звуження, що виникає в порожнині глотки завдяки рухові кореня язика назад і зближенню його з її задньою стінкою, а також внаслідок скорочування м'язів задньої стінки глотки.

В сіренької горлички туркотливе горлечко.

Косар Герасим косою косить.
Коса в Герасима гостритись просить.

Був господар, був господар, та й розгосподарився.

Грізно грима грім порою –

гонить гомін градобою.

Гнеться груш гнучке гілля.
Гонить гуси Гнат: – Гиля!

Ішла баба дубнячком,
Зачепилась гапличком:
Сюди смик, туди смик –
одчепився мій гаплик!

Гайку, гайку, дай гриба й бабку,
Сироїжку з добру діжку,
Хрящика з ящика,
Красноголовця з хлопця.

Гусенята, гусенята!
Гусенят чимало в Гната!
Гусенят багато в нашого Гната.

В горішнику горішина
Горішками обвішана.
Оришка й Тимішко
Струшують горішки.

У ставку гуськом стоять
Гусенята й гуска,
Гусенята плюскотять,
Гуска носом плюска (Грицько Бойко).

В гарненької горлички туркотливе горлечко.
Горличка туркоче, горличка воркоче:
Туркотлива горличка прочищає горлечко!

Гуси, гуси, гусенята!
Гусенят багато в Гната.
Гей, гиля! – Гнатко гука,
– Відганяє гусака.

Летів горобець, сів на хлівець,
А як вийшов стрілець, то утік горобець.

Гуска грає на гітарі,
Гелкотить гусак гагарі,
Горобець гука грака,
Гава гатить гопака.

Горобець, горобеня
Галушок везуть горня.
Горобчиха – горошину,
Кличуть гуску на гостину.

Тіки-туки – ходарики
Йдуть над ліжком в Одарочки,
Йдуть годину, сто і двісті,
А самі стоять на місці.
– І чого, – питають гуси,
– Довгі ноги в чорногуза?
А у мене довгі ноги, –
Каже дядько чорногуз,
– Щоб в болоті край дороги
Я ніколи не загруз.

Кінг-Конг з Гонконгу.

На горі гуляв гусак,
Танцював гусак гопак.

Ішов гусак
Поважно так.
Рядком за ним
Дві гуски в такт (В. Грінько).

Г /г/ – [г] – шумний задньоязиковий твердий зімкнений. Фонему /г/ при транскрибуванні позначаємо знаком г, звуковий вияв її – задньоязиковий зімкнено-проривний дзвінкий твердий приголосний – уживають у всіх позиціях: [танок], [тава], [гул'а].

Цей звук артикулюється задньою спинкою язика, яка, підіймаючись до м'якого піднебіння, утворює з ним зімкнення. При типовій українській артикуляції це зімкнення відбувається на рівні останніх кутніх зубів. Контактна смуга, утворювана при вимові приголосного [г], трохи вужча від контактної смуги, утворюваної при вимові [к]. За положенням м'якого піднебіння [г] – чистий звук, не носовий, а за станом голосових зв'язок – дзвінкий.

Годувала гава
гавенят на ганку.
Готувала в горщику
гарну запіканку.

Гава прогавила гавеня,
Гава кличе до сніданку
Гавенят своїх на ганку (Володимир Верховень).

Галасливі гави й галки в гусенят взяли скакалки.
Гусенята їм гелпочуть, що й вони скакати хочуть.

Гава прогавила гавеня.

Гава на ганку пекла запіканку.

Утекла прудка Улянка
Від кусаки-гусака.
Він гуляє біля ганку
І Улянку не пуска.

Гуси гучно гелготали,
Горобці зерно клювали.
Гонять гуси горобців,
Голубок на ганок сів.

Два газди і дві газдині
гаразд газдували,
їм газдується й донині,
бо – гараздували.

Гудзик, гудзик розгойдався,
із ниточки обірвався,
упав на цибулю,
набив собі гулю.
Гвалт!

Гава гречно газдувала,
Гогель-могель готувала.
Гедзь наївся – просто жах –
Гудзик тріснув на штанцях!

Ганна гудзик на ганку.
Пришивала на світанку
Поки гудзика пришила,
То година пролетіла.
Але Ганя те не знала,
Бо годинника не мала.

Стала з ранку та й на ганку –
Скоромовить наша Ганка.

Гуска й гусенята
Плавають пихато.

Гуска голосно гелгоче,
Гусенят скликати хоче.

Д /д/ – [д] – шумний дзвінкий передньоязиковий приголосний. Фонему /д/ при транскрибуванні передаємо знаком д. Головний її вияв – передньоязиковий зімкнено-проривний дзвінкий твердий приголосний – виявлений в позиції перед голосними [а], [о], [у], [е], [и], перед більшістю твердих приголосних та в кінці слова (*да'леко, до'рога, 'думати, 'дере'во, 'дихати, дра'бина, д'бати, сад*). Алофон [д'] уживають перед м'якими приголосними [д'], [т'], а факультативно перед – [н'], [л']: [*в'і'д':ачи'єти'є*], [*в'і'д'т'ажка*], [*бе'зод'на*].

Як алофон [з] фонема /д/ виступає перед приголосними [з], [с], [ж], [ц]: [*п'із'земниї*], [*п'із'сили'єти*].

Перед відповідними м'якими вимовляють алофон [з']: [*завоз'с'куї*], [*в'із'ц'і'дити*].

Шумний зімкнений передньоязиковий твердий [д] виникає внаслідок зімкнення, що утворюється між кінчиком та передньою частиною спинки язика і верхніми зубами та альвеолами. Тильна частина кінчика язика при цьому щільно притискається до нижніх зубів. Голосові зв'язки при творенні [д] вібрують. Смуга контакту спинки язика з зубами та альвеолами при творенні [д] в індивідуальному мовленні досягає різної ширини. При найвужчій смузі контакту захоплюються тільки зуби, при найширшій – контакт досягає середини альвеол. При творенні [д] кінчик язика разом з прилеглою спинкою може спокійно дотикатися до зубів, а може й трохи розплющуватися. Залежно від цього конфігурація передньої частини язика буває заокругленою або загостреною. Усе язикове тіло трохи підіймається над верхніми зубами, а задня спинка язика проходить звичайно за останніми кутніми зубами. Загальна конфігурація язика плоска, з легким підняттям спереду та ззаду.

Фонему /д'/ при транскрибуванні передаємо знаком д'. Головний її вияв – передньоязиковий або середньоязиковий зімкнено-проривний дзвінкий м'який приголосний – реалізується в позиції перед голосними, перед більшістю приголосних і в кінці слів (*'д'іло, су'д'ам', 'д'оготь, с'ад'*).

Перед [с'], [ш], [ж] виступають алофони [з], [з'] (*порад'ся – [по'раз'с'а], порад' же – [по'раз'же]*).

Літерою д позначають також зімкнений передньоязиковий [д'], що виступає в українській літературній мові в кількох модифікаціях. Найбільш поширений він як апікально-альвеолярний. При такій артикуляції кінчик язика піднімається вгору і разом із передньою спинкою утворює зімкнення за зубами та альвеолами. Прилегла до передньої спинки частина язика трохи вигинається вниз за місцем зімкнення, а середня спинка підіймається вгору, намагаючись зайняти положення, характерне для [і], хоч щодо висоти підняття здебільшого його не досягає.

В домі Діни дим.
Ой ходім туди, ходім.

Рятувати Дінин дім.

На дворі двірники пороздвірничалися.

Дрова рубали два дроворуби.

Будували дім бобри,
Замість дому дві діри.
Видра видерлась у дім,
Буде жити видра в нім.

Микола в думках: думав, думав
І вмить – задумавсь і подумав.
Подумав, вдумливо подумав, –
І думу думати роздумав.

– Одуде, одуде ,
А де твій дім буде?
– У саду на дубі
Буде, дітки любі!

Добрий дятел жив на дубі,
Долотом дерева длубав.
Де жука, де короїда
Роздобуде до обіду.

Дятел дуб довбав, та недодовбав.

Дуб до дуба дріботів:
– Дай, дідусю, жолудів!
– По мені дощі ходили,
Жолудята не вродили.

Дмитро дивився на Дніпро,
Дніпро не дивувався,
Чому Дмитро та на Дніпро
Дивився і дивився.

Е /e/ – [e] – нелабіалізований голосний переднього ряду середнього ступеня підняття. Фонему /e/ транскрибуванні позначають знаком **е**. Основним алофоном її є нелабіалізований голосний переднього ряду середнього ступеня підняття м'якої спинки. Ці диференціальні ознаки найповніше виявлені в наголошених складах у всіх позиціях ([^lсела], [^lсестри]), а в ненаголошених складах виступають алофони [eⁿ] та [e^o]: [меⁿте], [ни^eчисто].

При артикуляції голосного [e] нижня щелепа опущена і відстань між медіальними різцями з усіх голосних переднього ряду найбільша. Це свідчить про те, що український [e] – дуже відкритий голосний.

Куточки губів при вимові [e] трохи розтягнені на боки й притиснені до зубів. Положення язика при вимові [e] нижче, ніж при вимові інших голосних переднього ряду, спинка язика основною своєю масою просунена наперед, ближче до середньої частини твердого піднебіння. Кінчик язика відтягнений від нижніх зубів. Корінь язика відсунений назад більше, ніж при вимові інших голосних переднього ряду.

У наголошеній позиції вимовляємо [e] чітко й виразно, у типових ненаголошених позиціях [e] наближається при вимові до [и].

Невеличка перепілочка
Під полукипком розпідпадьомкалась.

Летіла лелека,
Заклекотіла до лелеченят.

Наша перепеличка мала, невеличка.
У нашої перепелички перепелята плачуть.

Не переперчи, Петре, вепра перцем,
Бо як переперчиш, Петре, вепра перцем,
То переперчений буде.

У нашої тітки
Веретено з редьки.
Веретено деркоче –
Тітка прясти не хоче.

Летів крук через сук,
Через безверхе дерево.

Рано-вранці в середу пригнав Прокіп череду.
А корови в череді: рябі, чорні та руді.

В Олени і в мене – гарнесенькі клени.
В Олени – зелені, у мене – черлені.
Зелені – травневі, черлені – жовтневі.

Летів перепел перед перепилицею, перед перепелятами.

Небом зоряну карету
Мчать не коні, а ракети.
У кареті на кларнеті
Грає місяць у кашкеті.

А в неньки, в неньки
Рученьки біленькі,
Кругом столу ходить,
Вареники робить.

Червона перчина
Борщ переперчила.

Женчик-бренчик на пеньку
бренькнув у бандуроньку.

Ж /ж/ – [ж] – шумний щілинний дзвінкий передньоязиковий приголосний. Фонему /ж/ при транскрибуванні передають знаком **ж**. Головний вияв її – передньоязиковий ясенний щілинний дзвінкий приголосний, виявлений у позиції перед голосними [а], [о], [у], [е], [и], перед більшістю приголосних і в кінці слів (*жарт*, *жоўтий*, *журавел*, *жеўр'іти*, *жир*, *ворожого*, *важко*, *можлив'іс'т*, *р'іж*, *йіж*, *н'іж*).

Напівм'який варіант [ж'] вимовляють перед [і] (*ж'іночий*, *чу'ж'і*, *но'ж'іўка*).

Перед приголосними [с'], [ц'] фонема /ж/ виступає в додатковому варіанті /з'/ (*намажся* – [на'маз'с'а], *діжці* – [д'із'ц'і]). Двома графемами **жж** у словах типу *збіжжя*, *подорожжю* позначають на письмі довгий пом'якшений приголосний [ж':]: [з'б'іж':а], [подо'рож':у].

При артикуляції [ж] кінчик язика разом із прилеглою до нього спинкою потовщується й відтягується назад порівняно з артикуляцією [с], [з]. На язиковій спинці утворюється широкий канал, повітряний струмінь спрямований по каналу на передні різці; розбиваючись об їх краї, він і викликає специфічний шум. Губи при артикуляції [ж] висуваються наперед, завдяки чому збільшується передній резонатор і обнижується власний тон цього приголосного.

Літерою **ж** позначають також [ж'] перед [і] та звуками, що позначаються буквами **я**, **ю**, **є**, які передають відповідно [а], [у], [е]. Пом'якшення [ж] досягається підняттям середньої спинки язика до твердого піднебіння. Ступінь палаталізації приголосного незначний.

Дзижчить над житом жвавий жук,
Бо жовтий він вдягнув кожух.

Золоті жолуді зовсім пожовтіли.

Ми-то женчики, ми-то
Пожали всеньке жито,
А другі лінивi –
Стоїть жито на ниві.

Йоржик-лежень спить на дні
І муркоче уві сні:
– Лежебока – це не я!
Морж – ото вже лежебока!
Плаче вся його сім'я:
„З лежебокою морока!”

Стежинка, стежинка,
Що крок – то ожинка.
А на сорок стежин –
Сорок ожин.

Джміль штовха жука з жоржини:
– Цей нектар – моя пожива!

Жатка жваво жито жне,
Жатку жнець не дожене.
Ножичку, ножичку,
Виріж нам ложечку,
Ріж, ріж, але хутчіш,
Бо збіжить наш куліш.

Жоржик-лежень, лежебока, з лежебокою морока,
Женя каже: – Не лежи, жито жати поможи.
Лежень каже: – Може, жалко, жалко, Женечко, лежанки?
Що ж, як будете ви жати, зможу в житі я лежати!

Моржі лежать, моржат сторожать.
Моржі прибережні – сторожі обережні:
Бо в сніжнім безмежжі стежки ведмежі.

Біжать стежини поміж ожини.
І вже у Жені ожина в жмені.

Жовте жито жук жував
І з Женею жартував.
Жартом – жартом, і у Жені
Жвавий жук живе у жмені.

Обережний жовтий жук
З жита виліз на межу,
Покружляв округ, питає:
– Хто з нас довші вуса має?

Смужечка на смужечці –
Наша Мура мружиться.

Мружаться – не журиться,
А муркоче й жмуриться.

Забажала жабка в жбанку
На базар везти сметанку.
Їжакам і жукам у банки
Наливає жабка сметанки.
А коли розпродасть
Цілий жбанчик –
На зелений заробить жупанчик.

В жовтім листі – жовтий лис.
В жовтім лісі – жовтий лис.
Лис лисиці пиляє лист, пиляє лист,
Що у лісі падолист.

Журавель шукає броду,
Жабенятко – скік у воду.
Жук до жаби: „Жу-жу-жу!
Журавлеві розкажу!”

Кажан каже кажаниську:
– Не кружляй занадто низько.
Кажани ми – миші-птиці
Й до вподоби кожній киці.

В їжака – їжачата,
У вужа – вуженята.

З /з/ – [з] – шумний дзвінкий передньоязиковий приголосний. Фонему /з/ при транскрибуванні позначають буквою з. Основний алофон її – передньоязиковий зубний щілинний дзвінкий твердий приголосний – виявлений перед усіма голосними, крім [і], перед більшістю твердих приголосних та в кінці слова (*заробити*, *золото*, *зустр'іч*, *зелен'*, *зі^ема*, *во^зити*, *знати*, *злий*, *розмал'увати*, *в'із*).

Алофон [з'] виступає перед [з'], [с'], [д'], [з'], [ц'], [н']: [*ро^з:ави^ети*], [*йіз'д'ат'*], [*р'із'н'а*].

Перед глухими приголосними часом виступає алофон [с] (*ро[с]казати*, *ро[с]хитати*).

При артикуляції [з] виникає щілина. Передня спинка язика утворює жолобок, причому кінчик язика впирається в нижні різці, а спинка торкається іклів та різців. По жолобку повітряний струмінь скеровується на правий або лівий різець, хоч може проходити й між ними. Унаслідок цього при творенні [з] виникає характерний свистячий шум. М'яке піднебіння, як і при артикуляції всіх інших неносових, підняте й закриває прохід до носової порожнини. Голосові зв'язки при творенні [з] дрижать.

Фонему /з'/ при транскрибуванні передають знаками з'. Головний вияв її – передньоязиковий зубний щілинний дзвінкий м'який приголосний – виявлений у всіх позиціях [з'ят'], [на'воз'і], [з'іл':а], [бли'з'киї], [маз'].

Перед шиплячими приголосними може реалізуватися алофоном [ж] (при швидкому темпі мовлення): *скрізь живуть* – [скр'іж:и^евут'].

Літерою з на письмі позначають [з'], який артикулюється подібно до відповідного твердого за тією лише різницею, що при утворення м'якого звука середня спинка язика підіймається до твердого піднебіння.

Залізо визалізнилось.

Килимом зеленим зазеленіли поля.

Ліз карасик через перелазик та й у воду плюсь!

На возі коза, під возом лоза.

Побачив вовк козу,
Забув про грозу.

Зуби в Люби випадали,
Зуби Любу покидали,
Бо молочні зубенята
Не на все життя, хлоп'ята.

Лозина до лозини –
Така легка корзина!
Кизил весь день збирав,
Кизил в корзину клав.
Хто ласий до кизилу –
Відкрий мою корзину!

Злий мороз у верболозі
Горобців лякає досі.

Захар заліз на перелаз.
– Захарку, злізь!
– Захарку, злазь! Зумів залізти
– Знай, як злізти.

Залізне зубило залізо любило,
Зубило в залізо залізно залізло (Олег Орач).

Зоя і Зіна знайшли лозини.
Лозина до лозини – і зроблені корзини.
Зоя і Зіна взяли корзини,
Взялись завзято кизил збирати.

Закував озерце, вліз злий мороз у верболіз.
І забідкалась лоза вся:
– Звідки знов мороз узявся?
Лізе козеня з-за сусіка, зуби зазубрило, очі заочило.

Заєць зяблика зустрів:
– Зебру зжер! Зміюку з'їв! –
Зяблик зойкнув:
– Значить, Заєць – задавака і зухвалець!

Коза у лузі, лоза у тузі,
Бери лозу, жени козу.

Під землею тягне кріт
До ведмедя в хату дріт,
Щоб весною у барліг
Подзвонити зайчик зміг.

Узяв роззява зав'язку
І перев'язав сіна в'язку.

Наша зебра йде по зебрі
І несе зайчатко в цебрі.

Заболіли зуби в зебри.
Йти до зубра, зебро, треба.
Як не хочеш будь беззуба –
Лікуватись йди до зубра.

И /и/ – [и] – голосний переднього ряду, високого (обниженого підняття). Фонему /и/ у транскрипції передаємо знаком **и**. Основним алофоном її є нелабіалізований голосний переднього ряду високо-середнього підняття язикової спинки. Ці ознаки фонема /и/ має в наголошених складах (¹м¹ило, м¹ир, ¹ж¹ито, ¹с¹ила), а також у складах, на які падає побічний наголос (¹миро¹любний, ¹вирі¹шальний – [¹миро¹л'убний], [¹вир'і¹шал'ний]). У ненаголошених складах фонема /и/ реалізується в позиційних алофонах [и^е] або [и^и]: тисав – [ни^есаў], мине – [ме^ине].

При артикуляції звука [и] віддаль між нижнім і верхнім медіальними різцями)

менша, ніж при [е]. Куточки губ розтягнені на боки трохи більше, ніж при вимові [е], й притиснені до зубів. Положення язика вище, ніж при вимові [е], але трохи нижче, ніж при вимові [і]. Передня частина спинки язика опукла, основною своєю масою просунена вперед. Ступінь просунення наперед середній порівняно з вимовою [е] та [і].

Корінь язика при артикуляції [и] відсунений від задньої стінки глотки значно більше, ніж при [е], що свідчить про вищий ступінь підняття язикової спинки.

У наголошеній позиції [и] вимовляємо чітко й виразно, у типовій ненаголошеній [и] наближається у вимові до [е].

Віз Устим овес на млин,
Зачепив вусами тин:
Млин гуркоче –
Мірошник регоче.

Кипи, кипи, кашко,
Поки прийде Івашка.

Алла липку не вгляділа:
Липка листя загубила.
З липки листя не опало, –
Липку ланьки общипали.

Заіскрились у лузі роси,
Заспівали в росах коси.
І синочкові не спиться,
Коли в татка косовиця.

Ліз Мартин через тин,
за яким великий млин.
Вдома всім сказав Мартин,
що не меле зараз млин,
бо втомився дуже він.

Листок з липи прилип до Пилипа.

Лили, лили, лили,
Пили, пили, пили,
Лили, лили діти
Пили, пили квіти.
Виростали квіти
Виростали й діти.

І /i/ – [i] – нелабіалізований голосний переднього ряду високого підняття. Фонему /i/ в основному своєму звуковому варіанті (алофоні) вимовляємо як нелабіалізований голосний переднього ряду високого ступеня підняття язикової спинки. У цьому алофоні вона реалізується в наголошених і ненаголошених складах майже в усіх позиціях: після приголосних м'яких і твердих (які, проте, під впливом [i] пом'якшуються), після голосних, на початку і в кінці слів (*б'іл'і, с'в'іж'і, г'ірк'і, доісторичний, бе"з'ідейний*,

істина, існувати). У позиціях після голосного перед приголосним або на початку слова ненаголошена фонема /i/ може виступати у звуковому варіанті [i̯] (нескладотворчому), наприклад, у словах *займенник, йти* – [заї̯мен:ик], [й̯ти]. У закінченнях прикметників м'якої групи чоловічого роду іноді вимовляють близький до [и] голосний: [даўн'и̯], [т'рєт'и̯]. Подібний варіант фонему /i/ поширений також на початку деяких слів: [и̯нод'і], [и̯нши̯], [и̯нколи].

При вимові наголошеного [i] віддаль між верхнім і нижнім медіальними різцями найменша. Губи, утворюючи вузьку щілину, розтягнені на боки значно більше, ніж при артикуляції [и] та [є].

При вимові [i] уся маса язика подається виразно наперед, до передньої частини твердого піднебіння або до верхніх зубів та альвеол. Тіло язика, зібране спереду, має виразно опуклу форму. Віддаль найвищої точки язика від твердого піднебіння невелика. Кінчик язика спадає круто вниз безпосередньо за нижніми зубами або ж упирається в нижні зуби. Отже, ступінь підняття спинки язика до твердого піднебіння при утворенні [i] найвищий проти всіх інших голосних переднього ряду. Точка найвищого підняття спинки язика порівняно з артикуляцією [є] та [и] просунена наперед. Корінь язика ще більше, ніж при вимові [и], відсунений від задньої стінки глотки.

Звук [i] вимовляємо чітко й виразно в наголошеній і ненаголошеній позиціях, тільки в деяких словах (вони зазначені на початку цього посібника) [i] вимовляємо з наближенням до [и].

У садочку барвіночок,
На барвінку – вінок.
Заберемо вінок,
Вирвемо барвінок.

В сіни Мусій сіно носив.

Мусію, Мусію, муку сію,
Печу паляниці, кладу на полиці.

Ніс Гриць пиріг через поріг,
Став на горіх – упав на поріг.
На столі стоїть сільниця, у сільниці – сіль.

Ішов індик з індичкою,
Ішов понад водичкою,
А за ними – індичатка...
Починаймо все спочатку.

Кіндрат вбрід брів – зустрів бобрів.
Зустрів бобрів, бобри – у рів.
Кіндрат добрів – змокрів до брів.

Біля моря долілиць
Спину гріє хлопчик Гриць.
Перележав, перегрів!
Горе Грицю – підгорів.

Ігор на горі стеріг горіх.

Ілько боїться індіка,
А індик того ж Ілька.

Як місили тісто в місті,
Усе місто стало в тісті.

Й /й/ – [й] – середньоязиковий щілинний сонорний приголосний. Фонему /й/ при фонетичному записі тексту позначають знаком **й** або **ї**. Найчастіше фонема [й] реалізується в нескладотворчому голосному [ї] (*чайка* – [ч¹аїка], *гай* – [гаї], *мій* – [м'її]). Перед голосними може реалізуватися в приголосному [й], що є середньоязиковим щілинним м'яким приголосним (*яма* – [йама], *його* – [йо¹го], *мою* – [мо¹йу]).

При утворенні приголосного [й] середня спинка язика підіймається до твердого піднебіння, унаслідок чого між твердим піднебінням і середньою частиною язикової спинки виникає щілина. Кінчик язика опущений униз і тримається біля нижніх зубів.

Їжак, їжаченя
Їздять по гриби щодня.
Їжачиха помагає –
Сироїжки їм збирає.

Корж із маком – їжа з їж!
– Сядь, їжаче, з нами їж,
Скинь лише піджак-голчак!
– Я свій корж з'їм, вовче, так.

Юрта на снігу стоїть,
Юшка на вогні кипить.

Якось Яків сіяв мак –
Так-сяк, абияк.
Виріс ярий Яків мак,
Та щось коле, як їжак.

Ми питали Мусія:
– Хто це стільки сліз насіяв?
Ти, Мусію, сліз не сій,

Може вирости плаксі́й!

Його цвях не заважа –
Може сісти й на йоржа.

Якийсь Яків довго „якав” –
Всім за того Якова якось ніяково.

Юлик з Юрою – юннати,
Юра з Юликом два брати.

К /к/ – [к] – шумний задньоязиковий проривний чистий неносовий глухий приголосний. Фонему /к/ при транскрибуванні передають знаком **к**. Головний вияв – задньоязиковий зімкнено-проривний глухий твердий приголосний – реалізується перед [а], [о], [у], [е], [и], перед більшістю приголосних і в кінці слова (*ка'пуста ко'жух, 'куз'н'а, ке'р'мо, 'килим, в'ік'но, к'риц'а, бик*).

Перед [і] виступає напівм'який [к'] – [*к'ібе'ц'*], [*к'ім*], а перед дзвінкими приголосними може реалізуватися алофоном [г] (*вокзал – [вог'зал], як би – [йаг'би]*).

Шумний задньоязиковий твердий приголосний [к] артикують задньою спинкою язика, що, піднімаючись до м'якого піднебіння, утворює з ним зімкнення. Типовою для української літературної мови є така артикуляція [к], при якій зімкнення утворюється на рівні останніх кутніх зубів, язикове тіло просунене назад, а кінчик язика тримається за нижніми зубами.

Фонема /к/ може реалізуватися також у звукові [к'], який здебільшого вживається перед [і].

Кривий Кирило кував криву кобилу.
Крива кобила кривого Кирила копитом.

Курличі курличуть, курличаток кличуть.

Був собі полукіпок,
Переполукопився на маленькі переполукіпенята.

Скоромовки мовиш ловко,
Та навіщо хмуриш бровки?

Ходить піп коло кіп,
Копа коло попа.

Король-орел, орел-король.

У Кіндрата куртка короткувата.

Стоїть піп на копні,
Ковпак на попі,
Копна під попом,
Піп під ковпаком.

Широкий ковпак, та не по-ковпаковськи.
Треба ковпак перековпаковати.

Сів Карпо на колоду та й упав у воду:
кис, кис, мок, мок, викис, вимок, виліз,
висох, знов сів на колоду, упав у воду:
кис, кис...

Ходить квочка коло кілочка,
Водить діток коло квіток.
Квочка каже:
– Квок, квок, ось золотий кілок!
Ходить квочка коло кілочка,
Водить діток, дрібних квіток.

Коваль кує коня.
Кінь коваля – копитом,
Коваль коня – кнутом.

На полі кіп з полукіпками накопичено.

Коваль кулю кував, кував і перековував.

Ковпак на ковпаку, під ковпаком – ковпак.

Кіт котові каже:
„Коте, до комори кадуб вкотили.
В кадуб вкинеш капустину,
Кілька китичок калини”.

Не клюй, курко, крупку.
Не кури, котику, люльку.

Ой був собі коточок,
Укравав собі клубочок –
Та й сховався в куточок.

Був собі карп – переполукарпився.
Дитинята-карпенята – попереполукарплювалися.

Їхав Прокіп мимо кіп.
Лічив снопи по три копи:
Одна копа ковпаком,
Друга копа ковпаком,
Третя копа ковпаком.

Коваль кволо кує, коло кола кує.

Копа на копі,
Під копою копа,
А хто їх копнув?
Копоклад Хома.

Карпо перекарперерючився,
Його жінка Карпилиха перекарпелелючилася,
Діти-карпенята перекарпернючилися.

Коло калини коненята.

Летить орлиця – крила розкрила.
Крила орлині великі.
На кому шапка найковпакуватіша?

Наш Карпо зі своїми карпиненятами полукалукарпився.

От Кіндрат так Кіндрат!
Зуб зламав об мармелад!

Карл у Клари украв корали,
Клара у Карла украла кларнет.

Квасолько від квасолилки втік.

У нашого діда капелюх не по-капелюхівськи.

Стук та грюк – іди, робото, з рук.
Стуки та грюки – ото і всенькі науки.
Стук-грюк-грюк гребеться, ото й гук.

У кільця немає кінця,
Всі кільця без кінця.

Біля скирти, біля кіп
Казав Пилипу Прокіп:
– Я біля кіп картоплю пік,
Обпік руку біля кіп.

У Калеників вареники,
У варениках сирок.
Я сьогодні у Калеників
З'їм вареників п'яток!

До річеньки, курличі!
Курличеньків полічи!

Королева коло лева,
Коло королеви – лев.
Лева любить королева,
Королеву любить лев.

Курличі курличуть, курличаток кличуть:
– Курли, курли, курличеньки,
До річеньки, до річеньки!

Каже Кишинка:
– Калинка – не малинка!
– Так, так, Кишино:
Гірка калинка.

Курник кривенький на горбку.
Гарненька курка в курнику.
Не турбуйте курку!
Клює курка крупку.
Крупка дрібненька, курка рябенька.

Напекли млинців, назвали кравців.
А кравець за млинці та й побіг у танець!

Кар-кар, кар-кар!
Летять гави на базар.
Куплять гави на базарі
Гарну книжку й окуляри.

В порту краб
Здирався на трап
Шкряботів краб:
Шкряб, шкряб, шкряб!

Кок колов кокоси.

З дому кіт на тік утік.

Залетів у камбуз крук.
В кока випав кортик з рук.

Кран обходиться без рук:
Замість рук у крана крюк.

Карп Карпович
У Карла Карповича
Коропа купив.

Непосида галка Клара
Окуляри в Карла вкрала.
На гілляку сіла: „Кар-р!
Я сьогодні буду Карл!”

Три кролики на роликах.
Не кролики-королики!
Чи ж зможе і корова
Купить кролячі ролики
І стать як кролик-ролер?

Коло киці Костик в кошик
кошенят кладе кошлатих.
Коло Костя котить котик
круглу кульку кошеняткам.

Бабуся в кіоску забула авоську.
А внучка Ганнуся відразу гайнула –
Забуту авоську бабусі вернула.

Л /л/ – [л] – боковий передньоязиковий твердий сонант. Фонему /л/ при транскрибуванні передають знаком л. Головний вияв її – передньоязиковий альвеолярний боковий твердий сонорний приголосний – реалізується в позиції перед голосними [а], [о], [у], перед більшістю приголосних і в кінці слова (¹лас'т'іука, лоб, лобо¹да, луш¹тин':а, ¹пали^ево, ¹булка, в'іл).

Перед м'якими передньоязиковими приголосними фонема /л/ може реалізуватися у м'якому алофоні [л'] (*галці, спілці* – [гал'ц'і], [с'п'іл'ц'і]), а після приголосних у кінці слова – у безголосому [л] – [*смисл*].

При вимові [л] кінчик язика утворює зімкнення на зубах та на початку альвеол. Краї язика опускаються з одного або з обох боків і утворюють біля бічних зубів щілину, крізь яку проходить повітряний струмінь. Задня спинка язика підіймається при цьому до м'якого піднебіння й займає положення, яке трохи нагадує уклад язика при творенні голосних [о] або [у]. Спинка язика в передньо-середній частині ложкоподібно ввігнута вниз.

Фонем /л'/ у фонетичній транскрипції передають знаками л'. Основний алофон її – передньо- або середньоязиковий боковий м'який приголосний – реалізується перед голосними і приголосними, а також у кінці слів (*лякати*, *льоx*, *люди*, *ліпити*, *жаліти*, *пальці* – [л'а/кати], [л'ох], [л'уди], [л'і/пити], [жа/л'іти], [пал'ц'і]).

Безголосий алофон [л'] може виступати в кінці слова після глухого приголосного (*мисль*).

Літерою л позначаємо звук [л'], боковий щілинний передньоязиковий сонант, у літературному мовленні він часто виступає як апікально-альвеолярний приголосний. При його творенні кінчик язика підіймається догори, а середня спинка язика до твердого піднебіння. Поширена в українській літературній мові і дорсальна або дорсально-альвеолярна вимова [л']. При його утворенні кінчик язика пасивний і звичайно опускається вниз, а середня спинка широкою площею наближається до твердого піднебіння; такий [л'] часто називають середньоязиковим приголосним.

На річці Лука спіймав рака в рукав.

Пиляв Пилип поліна з лип,
Притупив пилку Пилип.

Лисиця й лис ускочили в ліс.

Бачить лиска, звідки блиска:
Хвостом має – хмари не розмає.

Лис у лісі заховався, ліс лиса схопив.

Летіла, летіла, стомилась та й сіла.
Сиділа, сиділа – знялась, полетіла.

Леле, леле, ой, лелеко,
Хата твоя чи далеко?
Де ж бо леленькам малим
Розшукать лелечий дім?

Липку лиска общипала, –
Та хіба таке бувало?
Лиска липку щипле досі –
А навіщо, ти не спрочиш?

Льоня ломом колов лід перед домом.

В лісі лиса лось зустрів,
Лис до лося засвистів.
Лось злякався і од лиса

Дременув скоріш до лісу.

Глянь: в лелечій у оселі
В білих льолях милі лелі.
Лелі, леленьки малі у кубельці, у теплі.
Мала з села вола вела.
В село віл малу вів.

На узліссі довелося наполохать Лесі лося.
Лось – у ліс, а з лісу – лис.

Лис малий і більший лис
По гриби ходили в ліс
Заздрить білка в лісі лису
Лис лисички ніс із лісу.

Лиска лащить лисиня,
А лосиха лосеня.
Лев ласкаво лапою
Левенятко ляпає.

Літом ластівка літає,
Ластів'ят малих навчас:
– Не лінуйтеся, ластів'ята,
Вчіться літечком літати,
Бо як літо відлітує,
Ми за море помандруєм.

Зелен, зелен льон у полі,
Буде Лялі з льону льоля,
Білим, білим більована,
Мов лілея мальована!

Легко, легко, аж несміло,
Листям липа шелестіла.
Дві лелеки пролітали
І на липі спочивали.
Як лелеки полетіли,
Липа – вслід їм шелестіла.

М /м/ – [м] – сонорний зімкнено-прохідний носовий губний приголосний. Фонему /м/ у фонетичній транскрипції передають знаком м. Головний вияв її – губно-губний напіввідкритий зімкнено-носивий твердий приголосний – реалізується в позиції перед голосними [а], [о], [у], [е], [и], а також перед приголосними та в кінці слова

(ма'зут, ма'лина, 'мозок, 'молод', му'ка, мул, мед, ме''жа, ми'ло'вар, ми'є'сливе''ц', 'замкне''ний, сам, дим).

Перед [і] фонема /м/ реалізується в напівпом'якшеному алофоні [м']:
[м']ішок, [м']ілкий, по[м']істити, са[м']і.

При творенні сонорного [м] тон переважає над шумом, а м'яке піднебіння опускається й відкриває прохід до носової порожнини, у ній резонує, і завдяки цьому сонорний [м] набуває носового забарвлення. Приголосний [м], як і інші губні, не має власного, приблизно однакового для всіх позицій, укладу язика. Уклад язика при вимові [м] залежить від попереднього, а іноді наступного голосного.

Фонема /м/ реалізується перед [і] у звукові [м'].

Ти, малий, скажи малому,
Хай малий малому скаже,
Хай малий теля прив'яже.

Мишко просить мишку:
– Мишко, не топчи мішки в Мишка.

Мурлика муркоче –
Морозива хоче.
Мурлико сіренький,
Замерзниш, дурненький!
Мудра Марина
Журила Мартина:
– Ти, Мартине, не мартинь,
Мартинові жарти кинь!

На млинці лободи намололи.
Млинці в полукіпок понакладали.

Мак сію, мак сію
Мусієнкові Мусію.
Мак посіяв – виріс мак,
А у мак уліз їжак.
Мак їжак підрив Мусію...
То нащо я мак посіяв?

Мила Мила мишку милом,
Мила мило упустила.
Упустила Мила мило,
Мишку милом не домила.

Ой, збирала Маргаритка маргаритки на горі.
Розгубила маргаритки Маргаритка у дворі.

Мила милитись не вмiла,
Мила мило з рук не змила.
Мама милила умiло,
Мама з Мили змила мило.

Обережний хитрий лис
До нори вечерю нiс.
Бiг додому лiсом лис,
Шелестiв над лисом лiс (А. Качан).

Мавпенятко мовить: „Мамо,
Масла, моркви, маку мало!
Миска, мамочко, мiлка –
Мало мiстить молока.”

Мила милом руки мила,
Скоро змилилося мило.
Милi що тепер робити?
Милi треба ляльку мити!

Н /н/ – [н] – сонорний зiмкнено-прохiдний носовий передньоязиковий приголосний. Фонему /н/ при транскрибуваннi передають знаком **н**. Головний вияв фонеми – передньоязиковий зубний носовий твердий приголосний – реалiзується в позицiї перед голосними [а], [о], [у], [е], [и], перед бiльшiстю приголосних i в кiнцi слова (*наг'р'iти, но'виї, не''бо, 'нива, ван'таж, їйун'киї, їйун, о'дин, млин*).

М'який алофон цiєї фонеми [н'] реалiзується у позицiї перед м'якими передньоязиковими приголосними: [*к'ин'с'киї*], [*с'тин'ц'ї*].

Шумний зiмкнений передньоязиковий твердий [н] виникає внаслiдок зiмкнення, що утворюється мiж кiнчиком та передньою частиною спинки язика i верхнiми зубами та альвеолами. Тильна частина кiнчика язика при цьому щiльно притискається до нижнiх зубiв. Голосовi зв'язки при твореннi [н] вiбрують. Сонорний [н] має носове забарвлення. Смуга контакту спинки язика з зубами та альвеолами при твореннi [н] в iндивiдуальному мовленнi досягає рiзної ширини. При твореннi [н] кiнчик язика разом з прилеглою спинкою може спокiйно дотикатися до зубiв, а може й трохи розплющуватися. Залежно вiд цього конфiгурацiя передньої частини язика буває заокругленою або загостреною. Усе язикове тiло трохи пiдiймається над верхнiми зубами, а задня спинка язика проходить звичайно за останнiми кутнiми зубами. Загальна конфiгурацiя язика плоска, з легким пiдняттям спереду та ззаду.

Фонему /н'/ при транскрибуваннi передають знаком **н'**. Звуковий вияв її – передньоязиковий м'який носовий приголосний – реалiзується перед голосними, перед приголосними i в кiнцi слова (*ниж* – [н'їж], *нюх* – [н'ух], *няня* – [н'ан'а], *синька* – [син'ка], *осiнь* – [ос'їн']).

Буквою **н** позначають також [н'], що виступає в українській літературній мові в кількох модифікатах. Найбільш поширений він як апікально-альвеолярний. При такій артикуляції кінчик язика піднімається вгору й разом із передньою спинкою утворює зімкнення за зубами та альвеолами. Прилегла до передньої спинки частина язика трохи вигинається вниз за місцем зімкнення, а середня спинка підіймається вгору, намагаючись зайняти положення, характерне для [і], хоч щодо висоти підняття здебільшого його не досягає.

Немовлятко, немовля
Ні слівця не вимовля.
Немовлятко колисаю,
Тиху пісеньку співаю.

Йшло дванадцять попів
Через дванадцять ланів.
Один каже: „Лан, лан”.
Другий каже: „Лан, лан”.
Дванадцятий каже: „Лан, лан”.

На ріці серед мілин
Збудував собі лін млин,
Гріло сонце мілину,
І дрімалося лину
У млині на мілині.
А як млин?
А млин як млин:
Теж дрімав серед мілин (А. Заєць).

Женьчик, Женьчик невеличкий
На Женьчеку черевички,
І шапочка чорненька,
І латочка червоненька.

Носоріг поліз у воду
Нутрія пливе без броду.

О /o/ – [o] – лабіалізований голосний заднього ряду середнього ступеня підняття. Фонему /o/ при транскрибуванні передають знаком **о**. Основним алофоним її є лабіалізований голосний заднього ряду середнього ступеня підняття язикової спинки. Реалізується в усіх наголошених складах на початку, в середині та в кінці слів у сусідстві з голосними та твердими приголосними (¹ос'ін', ¹гори, ве^uс'ло), а також у більшості ненаголошених складів (о'с'ін':її, доро¹бити, во¹ли, ¹шило).

Алофон [o^y] (з трохи вищим ступенем підняття язикової спинки та сильнішою лабіалізацією) вимовляємо в ненаголошеній позиції перед

складом з наголошеним [y] або [i]: [зo^yзул'а], [хo^yд'ім]. У безпосередньому сусідстві з м'якими приголосними вимовляють алофон з підвищеним і висуненим більше вперед положенням язика (o, o', ö) – [dо'с'і], [с'о'гoд'н'і], [л'öл'а].

При вимові [o] нижня щелепа опущена вниз менше, ніж при [a], але більше, ніж при [y]. Це дає підстави вважати голосний [o] звуком більш закритого типу порівняно з [a].

Губи при вимові [o] витягнені наперед, між ними утворюється округлий отвір, а язик займає трохи вище положення, ніж при вимові [a]. Спинка язика спрямована більше до м'якого піднебіння, ніж до задньої стінки глотки. Кінчик язика витягнений від нижніх зубів сильніше, ніж при [a]. Він може або ледве підніматися вгору, або ж загинатися вниз і назад.

Віддаль між коренем язика і стінкою глотки при утворенні артикуляції [o] трохи більша, ніж при [a], але менша, ніж при [y]. За цією ознакою голосний [o] займає проміжне положення між [a] й [y].

М'яке піднебіння при вимові [o] сильно підняте вгору й закриває вхід у носову порожнину. Надгортанник дуже близько підходить до кореня язика.

І в наголошеній, і в ненаголошеній позиції [o] вимовляємо чітко й виразно. Лише перед складом з наголошеними [y] та [i] звук [o] наближається у вимові до [y].

Мішок з мішком та на мішку –
Уся підлога а порошку.
Це борошно, це борошно –
У всім амбарі борошно!

Солома, полова й дишло з-за хати вийшло.

Хитру сороку піймати морока,
А на сорок сорок – сорок морок.

Їхала Хима до Максима
Віком-тарадайкою:
Тарадайка торохкоче,
Сива кобила везти не хоче.

Їхали гончарі, стали на горі
І забалакались про горшки і про покришки.

Когут каже:
– Вовки йдуть.
Баран каже:
– Де?
А пес каже:
– Онде, онде.
Квочка каже:

– Клопіт мій,
Де курятка подіти?
А качка каже:
– Так і треба,
Так, так, так.

Орел на горі,
Перо на орлі.

Рогата корівка реве,
Романко траву рве.

Чий кожух найковтунтуватіший?

Сорока скрекоче,
Оборони хоче.
– Вороно, вороно,
Дай оборону!
Хто не йде – сполохне!
Захисти мене!

Рожевеньке поросятко
Говорило із курчатком.
Як ладком поговорили,
Так і грядку вдвох розрили.

Скоро, скоро мовить Ганка
Скоромовки-спотиканки,
Слово в слово слова ловко,
Скоро мовить скоромовку.

Йти ослиську неблизько.
Підсковзнувся ослисько.
Підсковзнувся ослисько
І голосить: – Ой, слизько!

От мені повезло!
– Їхав я мотоло... молото...
Томоло... М-о-т-о-р-о-л-е-р-о-м в село!

Мішок на мішку, мішки в порошок.
Порошок, як борошно, від борошна – борошно.
Явдоха чорнява,
Брови, як сметана,
Узялася в боки,
Ухоплять сороки.

У нас надворі погода розмокропогодилась.

На покоси впали роси.
Не бряжчать об жито коси.

На екскурсію у космос
Попросився ескімос.

Ворона сороці намисто купила,
В намисті сорока бусинки лічила.
Ото для сороки настала морока.
Не може бусинки злічити сорока.

П /п/ – [п] – шумний проривний глухий губний приголосний. Фонему /п/ при транскрибуванні передають знаком **п**. Основний алофон – губно-губний зімкнено-проривний глухий твердий приголосний – реалізується в усіх позиціях на початку, в середині і в кінці слова, за винятком позиції перед [і] (*по'лова, с'пати, п'риклад, 'накуп*).

Перед [і] вимовляємо напівм'який комбінаторний алофон [п']: [*п'ісок, п'ірати, ри[п'іти*].

При артикуляції губного твердого [п] спостережено зімкнення нижньої губи з верхньою. М'яке піднебіння при цьому підняте й не пропускає повітря в носову порожнину, тому приголосний [п] не має носового забарвлення. Голосові зв'язки при творенні [п], як і будь-якого іншого глухого, не напружені й не дрижать. Приголосний [п], як і інші губні, не має власного, приблизно однакового для всіх позицій, укладу язика. Уклад язика при вимові [п] залежить від наступного, а іноді й від попереднього голосного.

Фонема /п/ перед [і] реалізується в напівпом'якшеному звукові [п']. Приблизно такий же звук виступає перед [а], [у], [е], що позначають буквами **я, ю, є**.

Невеличка перепеличка
Під полукіпком розпідпадьомкалась.

Побіля Прокопа паляниці пекла.
Пилип ліпив коропа з липи.

Підпеньок підпенька пхає:
– Геть, геть, геть!

Підпеньки повиростали попід пнями.
Петро підпеньки позбирав, у подолок поклав.

Перегукуються в просі половину дня
Перепілка, перепел, перепеленя.

Пішов Петро по підпеньки.

Наш полковник полковникував,
Поки виполковникувався.

Йшов я попри Прокопа,
Попри Прокопику
І попри Прокопи шині діти.

Наш Прокіп зварив окріп,
до окропу вкинув кропу.
Буде юшка для Прокопа.

Перепел підпадьомкає, перепілка перепідпадьомкає, а маленькі перепелята перепідпідпадьомкають.

Ніс Пилип плуг через поріг.

Поля поле поливає, поле й переполює.

Ходить перепел між полукіпками
Зі своїми перепеленятами.

На полиці в коробці
Півкороваю і паляниця.

Сидить Прокіп, кипить окріп.
Пішов Прокіп, кипить окріп.
Як при Прокопові кипів окріп,
Так і без Прокопа кипить окріп.

Хто про Прокопа,
Хто про Прокопиху,
Хто про Прокопових дітей.

Наш паламар вашого паламаря не перепаламарить.

Росте липа біля Пилипа,
Пилип біля липи очима кліпа.

Їхав Прокіп з Прокопихою і забалакались про горшки, про миски і про
покришки.

Пильно поле пильнували, на перепелів полювали.

Пиляв Пилип поліна із лип,
Притуляв пилку Пилип до липи.

Біля скирти, біля кіп,
Казав Пилипу Прокіп:
– Стоїть півень на току
У червонім чобітку.
Будем півника просити:
– Ходи жито молотити.

Пилип посіяв просо,
Просо поспіло.
Пташки прилетіли,
Просо поїли,
Пилип плаче.

Був собі Карпо та Полукарпа,
Та переполукарпився на маленькі пулукарпенята.

Був собі паламар,
Його діти-паламаренята
Перепаламарилися.

Був собі піп, як добрий сніп, а в попаді окріп;
Піп живіт в окріп та до Прокопа втік.

Мусій муку сіє,
Пече паляниці, кладе на полиці.

Премудра Настя
Не хоче прясти.
Каже:
– При прялці пече пальці.

Пиріг вийшов на поріг,
Прибіг пес,
З пирогом щез.

Прокіп нарвав кропу.

Пан п'є пиво, паня в пана просить пива.
Пан паню патиком, паня пана праником.

Перепеличка мала, невеличка,
Тричі по тричі, та не випідпадьомкається.

Призьба з призьбою і ще призьбочка.

Ходить піп кругом кіп, рахував копу по три снопи:
– Одна копа копаком, друга копа копаком.

Ходить Прокіп – руками тіп.

Цей ковпак зроблений не по-ковпаківськи.
Треба його перековпакувати,
Щоб він був перековпакований.

Писаревого писарця писарчук.
Перепел перепелиці
Приніс води із криниці.
Смачну воду ту пили
І малі перепели.

Ми плакати – не плакали:
Нам плакати нема коли.

Гавкав у дворі Пушок
Не на кицю – на сніжок,
Бо сніжок холодним пухом
Впав на носик і на вуха.

Полкан попав у капкан.

Я паперу клаптик взяв,
Злого пса намалював
Та й приклеїв на подвір'ї,
Щоб курчат сторожував.

Пугач хвалиться пінгвіну:
– Півень дав мені пір'їну.
Причеплю, причепурюся,
Потім паві покажуся.

Як пішли копати, забули лопати,
Узяли лопати, забули копати.

З-під куща перепелиця випадьомкала перепеленят.
Сіло перепеленя під перепелицю.
Перепелиця підпадьомкає під полукіпком.

Півдня працював павучок,
Наткав павутинок пучок,

Почав помаленьку привчати
Панчішки плести павучатам.

Покій та покій, та двадцять покоїв,
Та у три палички вгору, от тобі й тпру!

Р /p/ – [p] – передньоязиковий приголосний належить до так званих вібрантів (дрижачих). Фонему /p/ при транскрибуванні передають знаком **p**. Головний вияв її – передньоязиковий альвеолярний напіввідкритий дрижачий твердий приголосний – реалізується в позиції перед голосними [a], [o], [y], [e], [и], перед приголосними і в кінці слова (рама, ро́бота, рух, ре́г'іт, ва́рити, чо́рний, че́р'воний, че́р'пати, бур'я́н).

Безголосий алофон [p] виступає в кінці слова після глухих приголосних. Слова типу *театр*, *спектр*, *центр* можуть звучати [te^uatr], [спектр], [центр].

Український [p] артикують самим кінчиком язика, який, згинаючись назад, до твердого піднебіння, торкається його краєм, а іноді твердого піднебіння торкається початок тильного боку язика, тобто відбувається так звана какумінальна артикуляція. Здебільшого [p] вимовляють з велярним забарвленням.

Фонему /p'/ при транскрибуванні передають знаками **p'**. Звуковий вияв її – передньоязиковий ясенний напіввідкритий дрижачий м'який приголосний – виступає перед голосними [a], [o], [y], [i]: [p'a'бий], [mp'ox], [ку'p'у], [p'il'ник].

Різниця в артикуляції [p] і [p'] полягає в положенні середньої спинки язика: при [p'] вона підіймається до твердого піднебіння.

Я принесу рядно, а ти занеси рядно.

Випірнай, карасик, близько,
Порозбризкуй срібні бризки.
Я впіймаю карася.
Карася – не порося!

– Де, вороно-каркароно, ти була?
– Що, вороно-каркароно, принесла?
– Я проснулась, стрепенулась і: „Кар-кар!”
– На воронячий зібралась я базар.
Рано-рано прилетіла до струмка,
На городі проковтнула черв'яка.
Покружляла, покружляла я вгорі.
Горобців порозганяла у дворі.
Стріла півня-розбишаку, пісняра.
І чкурнула, дременула із двора.

Наробила хвіртка скрипу.

От так пісня:
– Рипу, рипу!

Наробили двері скрипу,
Заскрипіли: рипу-рипу.

Наварили смакоти,
Будем їсти я і ти,
А со – рро – ки
І во – рро- ни
Будуть їсти мака – рро – ни!

Чуки, чуки, чукарики!
Кортять Насті сухарики.
Хрумкає Настя сухарі хрумчасті.

Їхали крамарі, стали на горі та й забалакалися про Прокопа, про Прокопиху і про маленькі Прокопенята.

Прийшов Прокіп, наляв окріп.
Іде Гаврило – ще не зварилось.
Прийшов Денис – наляв сім мис.
Прийшов Тарас – з’їв усе нараз.

На припічку в черепочку
Три карасики тріп-тріп-тріп!
Прилетіли горобці,
Говорили про крупці,
Не про крупці,
Не про крупицю,
А про круп’ячко.

Ішов Мирон, упав у рів.
Злетіла ворона, вкрала Мирона.

На річці Роман спіймав руками рака,
Рак ущипнув Романа за руку.

Раз рак вкрав рукав.

Ряба курка крупи клює.
Біг рапортувати, та недорапортував.
Став рапортувати, та перерапортував.

Кріп ріс, на кропі роса.

Бреши, брехач,
Бреши, не плач.
Не вперше бреше –
Мов іскри креше.
Як розбрехався, –
У дурнях зостався.

Брехач бреше, бреше не вперше...
Розбрехався брехач.
Брехач, як деркач:
деркач дерчить, і брехач не мовчить.

Торованим трактом
Трактор торохкоче.
Такий це вже трактор –
Чесний, робочий.
У садочку барвінок,
На барвінку – втінок.
Заберемо втінок,
Вирвімо барвінок.

Радо грати дітворі
У широкому дворі.
Гомінлива дітвора
На весь двір кричить: „Ура!”

У кухаря Валерика розварились вареники.
Розварились вареники... Варениці у Валерика!

Мурий з Муркою вечеряли куркою:
– Мур-мур-мури, гар-р-ні кур-р-ри!

В орляток вирости вже крила:
Вгорі орлята пролетіли.
Під хмарами рідня крилата:
Орел, орлиця і орлята.

Випірнай-но, рибко, близько,
Розсипай-но срібні бризки,
Щоб зловив я карася,
Карася – з порося!

По росі пробігло порося.

Поросятко тупориле із курчатком говорило.
Говорило:

– Проїдем двором. Проїдем двором – поговорим.
Розказало поросятко, як в городі зрило грядку.

Бачиш, Ромцю, люта рись,
Ри- ри- ри- .
М'ясо з'їла, кістку гризь!
Ри- ри- ри.
Ромцю, Ромцю, стережись:
Ти за грати не берись.

Три дроворуби
У трьох дворах дрова рубають.

Рогата корівка реве –
Ромашка травичку рве.

Я зроблю такі граблі,
Щоб самі вони гребли.

Краб украв скраб.

Картава ворона
Розкаркалася на весь квартал.

Біля ватри горила руки гріла.
Вчора тридцять три сороки
знов не вивчили уроки.
Бо учили ті уроки
вкупі тридцять три сороки.

– Мур-мур, мур-мур, мур-Мурка,
А чи готова курка?
– Мій котику, чекай іще хвилинку –
Додам гірчиці та іще й родзинку!

Повтори рази три:
Памір, Армавір,
Гібралтар, Гвадалквівір...
Чи досягнеш ти Ла-Маншу,
Язика не поламавши?

Скрекоче сорока, строката, кароока.
Сорока в ворони прохає оборони:
– Хто йде – не мине: сполохне мене!

С /с/ – [с] – шумний щілинний глухий передньоязиковий приголосний. Фонему /с/ при транскрибуванні передають знаком **с**. Головний вияв її – передньоязиковий щілинний глухий твердий приголосний – реалізується в позиції перед [а], [о], [у], [е], [и], перед більшістю приголосних і в кінці слова (*сало, сом, су^сід, сила, ко^са, засуму^вати, с^нати, ста^вок, се^{ст}ра, морс, колос*).

Перед м'якими передньоязиковими виступає алофоним [с']: [но^йіс'т'], [п^н'іс'л'а], а перед глухими шиплячими – [ш]: [п^{ри}н'іш:и].

При артикуляції [с] виникає щілина. Передня спинка язика утворює жолобок, причому кінчик язика впирається в нижні різці, а спинка торкається іклів та різців. По жолобку повітряний струмінь скеровують на правий або лівий різець, хоч може проходити й між ними. Унаслідок цього при творенні [с] виникає характерний свистячий шум. М'яке піднебіння, як і при артикуляції всіх інших неносових, підняте й закриває прохід до носової порожнини. Голосові зв'язки при творенні [с] перебувають у напруженому стані.

Головний вияв фонему /с'/ – передньоязиковий зубний щілинний глухий м'який приголосний, його вимовляють в позиції перед голосними [а], [о], [у], [і], перед більшістю приголосних і в кінці слів: [с'а^дгати], [с'о^дгод'ні], [с'у^дди], [с'іно], [лос'].

Перед дзвінкими не сонорними приголосними фонема /с'/ може виступати як алофон [з']: [п^роз'ба], а перед шиплячим – як [ш] (*ось чому – [ошчо^уму]*).

Літерою **с** позначають [с'], який артикулюють подібно до відповідного твердого за тією лише різницею, що при утворення м'якого звука середня спинка язика підіймається до твердого піднебіння.

Смаженю смажив,
Смажив Саша –
Замість смажені
У Саші сажа.

Синку, принеси синьку.
Принеси синьку, Васильку.

Принеси, синку, синьку
Підсинить мама косинку.

– Сашко, що це буде?
– Гарбузова каша!
Гляньте, добрі люди!
Вийшла з каші сажа!

У маленької Сані перекинулись сани,
Тепер у Сані нові сани.

Сидів горобець на сосні,
Заснув і впав уві сні.
Якби не впав уві сні,
Сидів би він ще на сосні.

Гостювати йшла стоніжка,
Забруднила ноги трішки.
На порозі біля хати
Стала ноги витирати.
Всі сто ніжок обмітала,
Всі сто ніжок витирала.
А як стала на помості –
Із гостей вертались гості.

Босий хлопець сіно косить, роса росить ноги босі.

Сидить сова – сива сама.
Сопа сова – болить голова.

Суне сова свої слова.
Яка сова, такі й слова.

Сіла сова з совенятами в Совиній долині.

Стриб-стриб-стриб –
Підстрибує по стерні рідня:
Перепілка, перепел, перепеленя.

Улас у нас, Панас у вас.

Усіх скоромовок
Не перескоромовиш,
Не перевискоромовиш.

Весняні весілля грали
Сойки та синиці.
А сорока сумувала,
Самотою сумувала
Сама на ялиці.

У сінях сіно мав,
Бо в сінях спав.

Рябко рябу курку сварив, насварював.

Старий Семен сказав...

– Сини, складіть скирту сіна.
Сини склали скирту сіна.
Семен сказав своїм синам:
– Спасибі.

Старий Самсон сказав своїм синам:
– Сини, соліть сало сухою сіллю!

Соловей солов'ят од сонечка заслонив.

Сіли сім соловейків на синю сосну.
Співали сім соловейків пісеньку суголосо.
Як ви були в нас, то не стало самовара в нас,
Але ми не кажемо на вас,
Хоч після вас нікого не було в нас.

Семен сала насолив,
Ось і сало на столі.

Колосся вусате нап'ється роси,
З колосся водиці собі натряси,
Щоб вимили ручки, і личко, і вушка
І ти, і Оксана – найкраща подружка.

Синя Сула до моря текла.
Біля Сули сосни росли.

Текла Сула біля села.
Біля Сули льони росли.

В ямі не спиться вусатому сому –
Сому вусатому сумно самому.

У стоніжки по сто ніжок.
Всі сто милися, всі стомилися.

Сом наївся досхочу – ситно сому-вусачу.
Спочиває сивий сом. Ой, солодкий сниться сон!

Вусате колосся росинок напилося.
Струмить роса по вусах, по вусах світло-русих.

В сінокосах, в срібних росах
Заросився бусол босий.
Сонце блисне – бусол висхне.
Коса косить – бруса просить.

Косар Герасим погострив – клин скосив.

Наш садівник розсадівникувався.

Летіла сова, торохтіла слова:
– Чи сон це, чи слон це, а може, і сонце?!

У Слави і Сави в сітях сом з вусами.

Строката сорока веселої вдачі,
В садку білобока навприсядки скаче.

На одній сосні високій
Десь колись жили сороки.
Дві сороки-білобоки,
Одинокі дві сороки.

Коливає вусом сом
І співає в унісон:
– Копітка у сома справа:
Вуса – двохаршинні,
Вус – наліво,
Вус – направо,
Сам – посередині...

Ходить посмітюха по смітничку з своїми посмітюшенятами.

Від солі у Соні всі супи солоні.

На пса сіла роса.

Сів Василь на сіль.

У Василя весело на все село.

Від роси касиру сиро.

Сплюха Соня – світлолиця
І синичка – соня.
Сниться Сонечці синиця,
А синичці – Соня.
У совихи Соні совенята сонні.

На носі у пса сидить оса.

Сів Сень на пень, просидів цілий день.

Ішло дванадцять панів
Через дванадцять ланів.
Один каже: – Добре просо!
Другий каже: – Добре просо!
Третій каже: – Добре просо!

Семен сіно віз – не довів:
Лишив сани – узяв віз.

Т /т/ – [т] – шумний проривний глухий передньоязиковий приголосний. Фонему /т/ при транскрибуванні передають знаком **т**. Головний її вияв – передньоязиковий зубний зімкнено-проривний глухий твердий приголосний – реалізують в позиції перед голосними [а], [о], [у], [е], [и] та перед більшістю твердих приголосних і в кінці слів (*та¹бун, то¹лока, ту¹ман, те^uпер, тиск, ткач, тлу¹мачити, по¹тужний, к¹в¹ітка, хре^uбет, кр¹ім*).

Перед [т'], [н'], [л'] фонема /т/ реалізується в приголосному [т']: [*б¹'ігот¹'н¹'а, ве^uрт¹'л¹'авиї*].

Перед [с], [з], [ц] виступають алофони [ц] (перед глухими) і [з] (перед дзвінкими): *братство* – [*б¹'рацтво*], *ситцем* – [*сиц:ем*], *кіт зник* – [*к¹'ізник*].

Перед [с'], [з'], [ц'] фонема /т/ реалізується відповідно в алофонах [ц'], [з]: *братський* – [*б¹'рац'киї*], *тітці* – [*т¹'іц':і*], *брат зятя* – [*браз¹'з'ат'а*].

Шумний зімкнений передньоязиковий твердий [т] виникає внаслідок зімкнення, що утворюється між кінчиком та передньою частиною спинки язика і верхніми зубами та альвеолами. Тильна частина кінчика язика при цьому щільно притискається до нижніх зубів. Смуга контакту спинки язика з зубами та альвеолами при творенні [т] в індивідуальному мовленні досягає різної ширини. При творенні [т] кінчик язика разом з прилеглою спинкою може спокійно дотикатися до зубів, а може й трохи розплющуватися. Залежно від цього конфігурація передньої частини язика буває заокругленою або загостреною. Усе язикове тіло трохи підіймається над верхніми зубами, а задня спинка язика проходить звичайно за останніми кутніми зубами. Загальна конфігурація язика плоска, з легким підняттям спереду та ззаду.

Фонему /т'/ при транскрибуванні передають знаками **т'**. Головний варіант її – передньоязиковий або середньоязиковий зімкнено-проривний глухий м'який приголосний – реалізується в позиції перед голосними, перед більшістю приголосних і в кінці слів (*т¹'ітка, т¹'а'гач, т¹'охкати, ве^u'зут*).

Дзвінкий алофон /д'/ виступає перед дзвінками не сонорними приголосними: [*бород¹'ба, молод¹'ба*].

Фонема /т'/ у позиції перед [с'] реалізується алофоном [ц'] (*візьміться* – [*в¹'з¹'м¹'іц':а, не траться* – [*ни¹'т¹'рац':а*]).

Буквою **т** позначається також [т'], що виступає в українській літературній мові в кількох модифікаціях. Найбільш поширений він як апікально-альвеолярний. При такій артикуляції кінчик язика піднімається вгору і разом із передньою спинкою утворює зімкнення за зубами та

альвеолами. Прилегла до передньої спинки частина язика трохи вигинається вниз за місцем зімкнення, а середня спинка підіймається вгору, намагаючись зайняти положення, характерне для [i], хоч щодо висоти підняття здебільшого його не досягає.

Бігли коні під мостами з золотими копитами.

На плоті сидить кіт, у нього болить живіт,
А під плотом кішка, і у неї болить трішки.

Тетерук прохав тетерку:

– Кидай просо, бери терку.

А тетерка:

– Не хитри! Сам бруньки на терці три!

– Та я стер, тетерко, три,

Та ще тричі по три, тепер ти потри.

Тигр ричить, ричить тигриця,

Пролетіла низько птиця.

Троє Тетянок танцювали танок.

Тричі стіл Тимко протер.

Наш Андрійко вищий Гната,

за Андрійка вищий тато,

а за тата – татів тато,

а за татового тата

вища, мабуть, тільки хата.

У /y/ – [y] – дуже лабіалізований голосний заднього ряду, високого ступеня підняття. Фонему /y/ при транскрибуванні позначається знаком у. Основним алофоном її є лабіалізований голосний заднього ряду високого ступеня підняття м'якої спинки. Цей алофон реалізується в наголошених і ненаголошених складах на початку, у середині та в кінці слова: у'к'іс, у'мова, ура'ган, 'туга, ту'ман, бе^u'ру, не^u'су.

У сусідстві з м'якими приголосними вимовляється алофон, більш передній від основного [y]: [л'уд], [т'у'т'ун].

При вимові [y] нижня щелепа опущена невеликою мірою, тому віддаль між верхнім і нижнім медіальними (передніми) різцями, порівняно з [a] і [o], – найменша. Це свідчить про те, що [y] належить до найбільш закритих голосних заднього ряду.

Губи при артикуляції [y] відходять від передніх зубів і дуже витягаються вперед, утворюючи між губами й зубами невелику порожнину. Довжина цієї порожнини при вимові [y] більша, ніж при вимові [o]. Віддаль між губами зовсім невелика.

Положення язика дуже високе. Він має зібрану форму. Язикове тіло спрямоване вгору до м'якого або навіть до задньої частини твердого піднебіння. Положення точки найвищого підняття язикової спинки більш переднє, ніж при [o]. Отже, з усіх задніх голосних [y] найбільше просунений наперед.

Кінчик язика при вимові [y] більше, ніж при вимові інших голосних, відтягнений від передніх зубів і загнутий униз та назад. Корінь язика, як і його спинка, найбільше просунені вперед порівняно з іншими голосними заднього ряду. Віддаль між коренем язика і задньою стінкою глотки приблизно в два рази більша, ніж при артикуляції [o].

М'яке піднебіння, підняте вгору, закриває прохід у носову порожнину. Надгортанник значно відходить від кореня язика.

Уранці Уляна Уласа
Ураз умивать узялася.
Улас утікав, ухилився.
Учора уже умивався.

Буруй, кипи, борщику, в горщику.

Лізе кусіка з-за сусіка,
Зуби зазубила, очі заочила,
Руки заручила, ноги заножила.

На ложку та покуштуй горошку.

Не турбуйте курку, курчаточок,
Кучерявих клубчаточок.

Курочко-куріпка,
Не клюй проса, крупки.
Туркала куріпка
Та й клювала крупку.

Ходить дядько Лютий
У валянки взутий,
Вбраний у кожуха –
І померзли вуха.
А ми на санчатах,
Хлопчики й дівчатка,
З гірки так летіли –
Аж лоби упріли!

Спрут переплутав маршрут.

Туман в траві стеріг отару,

Не дасть отару на поталу.

Спутали опудало,
А воно втекло.

Хома на муху одягнув хомут.

Іван-бульбан покотив бочку та вбив квочку.

А Микола – спина гола
Не боїться макогона,
Виліз на драбинку,
Забив собі спинку.

Чорногузик-скрекотун
Продав жінку за тютюн,
А матінку – за копійку,
Сам подався у мандрівку.

Ф /ф/ – [ф] – губно-зубний щілинний глухий твердий приголосний. Фонему /ф/ при транскрибуванні передають знаком **ф**. Головний вияв фонемі – губно-губний щілинний твердий приголосний – реалізується в усіх позиціях, за винятком позиції перед [і] (*фарба*, *ферма*, *фотограф*, *фанфара*, *флот*).

Фонема /ф/ перед голосним [і] реалізується в напівпом'якшеному алофоні [ф'], [*ф'ігурний*], [*ф'ікус*], [*ф'інанси*].

Губно-зубний [ф] твориться при зближенні нижньої губи з зубами, при цьому щілина виникає між різцями і нижньою губою. Повітряний струмінь, протискуючись крізь щілину, утворює специфічний шум, тертя. М'яке піднебіння при артикуляції [ф] підняте й закриває прохід у носову порожнину, тому [ф] не має носового призвуку. Голосові зв'язки при творенні [ф] перебувають у ненапруженому стані.

Фонема /ф/ реалізується перед [і] у звукові [ф']. Приблизно такий же звук уживають перед [а], [у], [е], що позначаються на письмі буквами **я**, **ю**, **є**.

Ми свій фундамент вифундаментували,
А ви свій фундаментуйте.

Фундамент вифундаментувати,
Перефундаментувати.

Флокси, флокси на фланелі –
Фартушок зацвів у Нелі.
Із шифону шарфик в Галочки,
А на нім рясні фіалочки.

Фірма ферму будувала.

Фірмі фарби було мало.

Федір показав Фросині фокус.
Фросина подарувала Федорові фарби.

Француз у Фастові сфестивалив фестиваль.

Х /x/ – [x] – шумний щілинний задньоязиковий неносовий глухий приголосний. Фонема /x/ при транскрибуванні передають знаком **х**. Основний алофон її – задньоязиковий щілинний глухий твердий приголосний – реалізується перед голосними [a], [o], [y], [e], [и], перед більшістю приголосних і в кінці слова (*'хата, хо'дити, 'хутро, су'хе, ли'хиї, х'мара, хрушч, мох, дах*).

Перед [і] виступає напівм'який алофон [xʲ]: [*xʲid*], [*xʲirt*], [*xʲi'rupɔ*], [*глу'xʲi*].

Шумний язиковий щілинний [x] артикулюють задньою спинкою язика, яка, підіймаючись до м'якого піднебіння, утворює щілину за останніми кутніми зубами. Язикове тіло при артикуляції [x] відтягнене назад, а кінчик язика тримається за нижніми зубами.

Фонема /x/ перед [і] реалізується у звукові [xʲ], подібний звук уживають перед [a], [y], [e], які позначають на письмі буквами **я, ю, є**.

Курочка-златоперочка по двору ходить, писклят водить,
Хохол надимає, півня утішає.

Летить горобець через бабин хлівець,
Несе в роті хробачка – хробаченкова й брата.

Летів горобець через безверхий хлівець,
Ніс пуд гороху і нам дав потроху.

Летів горобець через безверхий хлівець.
Ніс четверик гороху без червотоку.
Без червоточини, без почервоточини.

Хоч надворі завірюха,
Міцно спить у шпарці муха.
Враз розбудить сонну муху
Сонце, а не завірюха.

Тхір у хату хмизу напхав.

Хоче дівчинка Харитя
Хмарку в гості запросити.
Хай подивиться хмаринка
На хатинку Харитинки.

Хтось хитренький хитрував – нашу хвіртку поламав.

Ти – вухастий, я – вухастий,
В мене – хата, ти – без хати.
Ми обоє куцохвості,
Ти приходь до мене в гості,
Будем знову моркву гризти
Хто це хоче попоїсти?

Їхала Хима з Єрусалима новою таратайкою.
Таратайка скрегоче, Хима їсти хоче.

Хмариноньки-хмаринки,
Химерні, волохаті,
Вимостились на хвилинку
У хлопчика на хаті.

Ц /ц/ – [ц] – зубний передньоязиковий твердий аффрикат. Фонему /ц/ при транскрибуванні передають знаком **ц**. Головний вияв її – передньоязиковий зубний зімкненощілинний глухий твердий приголосний – реалізується перед голосними [а], [о], [у], [е], [и], перед більшістю приголосних і в кінці слова (*цапе^uн'а*, *цоко^tтуха*, *цукор*, *це^uберка*, *ци^eбулина*, *цмокати*, *па^lлац*, *плац^dдарм*, *плац^kартний*).

Його артикуляція складається з двох елементів: зімкненого і щілинного. При вимові першого з них утворюється зімкнення типу [т], при вимові другого – типу [д], але воно не завершується вибухом, як під час артикуляції звичайних зімкнених приголосних, а плавно, без паузи переходить у щілинний елемент типу [с].

Фонему /ц'/ при транскрибуванні передаємо знаком **ц'**. Звуковий вияв її – передньоязиковий зубний зімкнено-щілинний глухий м'який приголосний – реалізується в позиції перед голосними, перед більшістю приголосних і в кінці слова (*ц'ілиї*, *ц'ікаво*, *ц'аточка*, *палец'*, *ц'в'ах*).

М'який [ц'] артикують так само, як відповідний твердий аффрикат, при його вимові середня спинка язика підіймається до твердого піднебіння.

Мусій, муку сій,
Печи паляниці,
Клади на полиці.

Був собі цебер – перецеберився,
Мав діти-цебреньята-перецебреньята.

Всім подобається це куце цуценя.

Наш цебер виполуцебрився

На маленькі полуцебренята.

Наш цебер-полуцебер
На маленькі полуцебренята
Переполуцеберився,
Переполуцеберився,
Переполуцеберився.

Цебре, цебре, пролуцебре,
Чому ти себе не переполуцебриш?
А мої цебренята вже давно преполуцебрилися.

Рака цап
За вуса – цап!
А йому – вусатий рак:
– Не роби, цапуню, так!

Цоки-цоки-цок копитця,
Це цапок йде до криниці.
Працьовитим цапенятам
Принесе водиці тато (Леся Вознюк).

Зацінькала синиця – цікава витівниця:
– Це горобці в альтанці танцюють вранці танці.
Ой, гуць-гуці! Штанці куці.
Куці штанці у горобців!

На полиці цукор відцурався від цукерок.

Цап у цирку працював,
На цимбалах вигравав.

Ч /ч/ – [ч] – передньоязиковий твердий аффрикат. Фонему /ч/ при транскрибуванні передають знаком **ч**. Головний вияв її – передньоязиковий альвеолярний зімкнено-щілинний глухий твердий приголосний – реалізується в позиції перед голосними [а], [о], [у], [е], [и], перед більшістю приголосних і в кінці слів (чад, /чорний/, чужий, /черве^н/, ч/михан':а, н'іч).

Перед [і] виступає напівм'який алофон [ч']: [ч'ін], [ч'ітко], [веч'ір].

Дві фонemi /ч/ у словах типу *обличчя*, *поміччю*, реалізується в довгому м'якому [ч':] або напівм'якому [ч':]: [об'личч':а] – [об'личч':а], [п'ом'ч':у] – [п'ом'іч':у].

Алофон [ж] виступає перед дзвінкими несонорними приголосними (*лічба* – [л'іжба], *хоч би* – [хожби]).

Перед [с'], [ц'] уживають алофон [ц'] (*річці* – [ріцц':і], *не морочся* – [не^нмо^рроц'с'а]).

Цей звук починається з елемента зімкнення типу [т], який плавно переходить у щілинний елемент типу [ш] і тісно зливається з ним. Елемент зімкнення утворюється не на місці звичайного [т], тобто не на зубах і початку альвеол, а значно вище, на твердому піднебінні. Отже, там, де утворюється шиплячий [ш]. В українській мові щілинний елемент сильніший, триваліший, ніж зімкнений, тому типовий український [ч] утворюється там, де й [ш] і [ж], тим самим діючим органом, тобто передньою спинкою язика. За положенням м'якого піднебіння [ч] – чистий неносовий звук, за положенням голосових зв'язок – глухий.

Фонема /ч/ реалізується перед [і] у звукові [ч'], приблизно такий же звук уживають перед [а], [у], [е], що позначаються буквами **я**, **ю**, **є**.

У чотирьох черепашок четверо черепашенят.
Човен, човен, чом ночуєш,
Річкою не чимчикуєш?

Чверть гороху без червотоку,
Без червоточини,
Без прачервоточини.

Очиці у вовчиці, наче блискавиці.

Летів шпак через попів мак, ніс мірку гороху без червоточини, без надчервоточини.

Летів горобець через безверхий хлівець,
Вихопив гороху без червотоку.

Серед корчів корч найкорчакуватіший.

Біг псище через мостище,
Через овсище, задрив хвостиче,
Заросився, замочився, вибіг на дорогу, обтрусився
І, здається, не було вади ні псу, ні вівсу!

Чапля ціпом молотила,
Воду цеберком у сіни носила,
Куліш жабенятам
На вечерю варила.

Чорний баран, рябе ярча.

Ченчик, ченчик невеличкий,
На ченчику черевички.

Чубчик, чубчик, чубенятко,

Зачудоване звірятко.

Чорні, білі та руді
Йдуть корови в череді.
Бик попереду іде –
Череду в село веде.

Чапля чимчикує до водички.
Ой, у чаплі чорні черевички!

В чаплі чорні черевички.
Чапля чапа до водички.

Червоніють в червні личка
У черешні і сунички.

Через річку, через брід
Ходить чапля на обід,
Носить дрібних жабенят
Для маленьких чапленьят.
І маленькі чапленьята
Скоро будуть вже літати.

Черепаша часто чхала,
Чаєм чапля частувала.

Чубатий качур кряче качці:
– Ти чудо бачила чи ні?
До річки човен мчав на тачці,
По річці тачка на човні!

Чом грачиха, чом грачата почали чимдуж кричати?
Чиєсь чудне чучело очам надокучило!

Всі мультфільми котеня
З нами дивиться щодня.
Вже пернатих і рогатих
Надивилось досхочу.
Мабуть, я його й вмикати
Телевізора навчу.

Позич мені, їжачок,
Хоч на вечір голочок –
Я сорочечок нашую
Для маленьких діточок.
– Радий дати голочок,

Щоб нашила сорочок,
Та я міцно сам пришитий
До своїх до голочок.

Качечка кряче, каченят не баче.
Кличе качечка курчат: – Чи не бачили качат?
Ні, качечко, ми качат не бачили й у вічі,
А качура без качат зустрічали двічі!

У кучера кучері перекручені.

Чалка, чалка, чалка – гойдається качалка.

Чорно, чорно уночі,
Чорні очі у сичів.
Чорні очі, чорні крила,
Чорна тінь усе накрила.
Через чорних тих сичів –
Чорно, чорно уночі.

Ш /ш/ – [ш] – шумний щілинний глухий передньоязиковий приголосний. Фонему /ш/ при транскрибуванні передають знаком ш. Головний вияв її – передньоязиковий щілинний глухий твердий приголосний – реалізується перед голосними [а], [о], [у], [е], [и], перед більшістю приголосних і в кінці слова (*шабл'а, шану'вати, шоўк, шу'л'іка, шерс'т', ши'рокий, ш'кола, шма'ток, шрам, штик, к'іўш*).

Перед [і] вимовляють напівм'який алофон [ш'] (*ш'ісде^u'с'ат, 'наш'і, з'рош'і*), а перед [с'], [ц'] – алофон [с'] (*смієшся – [с'м'ійес':а], пляшці – [п'л'ас'ц'і]*).

Подвоєна фонема /ш/ реалізується в довгому м'якому [ш':] або напівм'якому [ш':] (*ніддашшя – [п'і'д:аш':а], [п'і'д:аш':а]*).

При артикуляції [ш] кінчик язика разом із прилеглою до нього спинкою потовщується й відтягується назад порівняно з артикуляцією [с], [з]. На мовній спинці утворюється широкий канал, повітряний струмінь спрямований по каналу на передні різці; розбиваючись об їх краї, він і викликає специфічний шум. Губи при артикуляції [ш] висуваються наперед, завдяки чому збільшується передній резонатор і обнижується власний тон цього приголосного.

Літерою ш позначається також [ш'] і [ш']. Перший з них уживаються перед [і], другий (подовжений) – перед звуками, що позначаються буквами я, ю, є. Пом'якшення [ш] досягають підняттям середньої спинки язика до твердого піднебіння. Ступінь палаталізації приголосного незначний.

Шишки на сосні, шашки на столі.

Горішина, горішина

Горіхами обвішана.
Горішки струшує Мишко,
Заліз на дерево з мішком.

Сів шпак на шпаківню,
Заспівав шпак півню:
„Ти не вмієш так, як я,
Я не вмію так, як ти”.

Вибіг Гришка на доріжку,
На доріжці сидить кішка,
Взяв з доріжки Гришка кішку –
Хай піймає кішка мишку.

– Шерех, шерех, шерех, – шурхотіли реп’яхи.
– Ні душі, ні душі, – шелестіли комиші.
– Хто прийшов, хто прийшов?
– Шерех шляхом пішки йшов.

На шафі шапка, у шафі шубка.

Хто про що, а баби про горшки та про покришки.

Опудало шубу охайну знайшло.
Опудало мовчки з городу пішло.

Над шляхом Мелашка
Шукала волошку,
Знайшла лиш спориш,
Утомилась трошки.
Мелашко, волошку уважно шукай!
Волошко моя, покажись, не зникай!
Бігло сорок мишенят, несло сорок пшоненят:
кожному мишеняті – по пшоненяті.

Шиє Люба, вишиває,
Шубку ляльці дошиває.
Шапку, шарф і шаровари
Шити мама помагає.

Комишів шерех: шурхїт, шум, шерех.
Шелестять комиші, в комишах – ні душі.

Над шляхом Явдошка шукала волошки.
Явдошко, волошки шукати облиш:
Над шляхом ти знайдеш один лиш спориш!

Йшли лошата з вишняку, –
Шум і шурхіт в сушняку.
Лошата стриножені страшенно стривожені.

Робив дишло, дишло не вийшло.
Робив днище – вийшло топорище.
Сяк-так, – на косяк!
Стук-грюк, – аби з рук!
Вийшло: тяп! Вийшло: ляп!

Яша й Саша навпрошки йшли обтрушувать грушки.
Поспішали-поспішили: Сашин кошик залишили...
Саша кошик лаштував, Яша груші куштував.

Тишком – нишком
Вийшла мишка із нори.
В шкребетушки ніс і вушка догори.

Шпак шпачисі каже гнівно:
– Шершень залетів в шпаківню!
Швидше шибеника гнати,
Шпаченят обороняти.

І шпачисі, й шпаченят
Шпак шпаківню шпаклював,
Але тишком-нишком дятел
Ту шпаклівку поклював.
Шпак бере шпаклівку знову
Й грудку дятлові дає:
– Ось бери й перешпакльовуй,
Як не знаєш, що клюєш.

Присмалилась наша каша,
Почорніла наша каша.
Довго на вогні тримали –
Ну й дісталось нам від мами.

Поспіша лоша на пашу.

Вишивала мишка ловко
Синім шовком мишоловку.
Мишоловка – грізна штука,
Мишеняткові наука.

Пошили сину шовкову сорочку.

Старшому сину пошили синю свитину.
Молодшому сину пошили сині штани.

У Соні шашки,
У Сими шишки.

Черепашці з черепашенятами
важко змагатися із жабенятами.

Важкий ваш кий, а наш – легкий.

ДЗ /z/ – [z] – передньоязиковий твердий африкат. Фонему /z/ при транскрибуванні передають знаком з. Головний вияв її – передньоязиковий зубний зімкнено-щілинний дзвінкий твердий приголосний – реалізуються перед голосними [a], [o], [y], [e], [и], перед більшістю приголосних і в кінці слів: [куку/руза], [зус'ки], [зен'к'ім], [тузик], [зве'н'іти].

Його артикуляція складається з двох елементів: зімкненого і щілинного. При вимові першого з них утворюється зімкнення типу [д], при вимові другого – типу [з], але воно не завершується вибухом, як під час артикуляції звичайних зімкнених приголосних, а плавно, без паузи переходить у щілинний елемент типу [з].

Фонему /z'/ при транскрибуванні передають знаками з'. Звуковий вияв її – передньоязиковий зубний зімкнено-щілинний дзвінкий м'який приголосний – реалізується в усіх позиціях (з'аўкати, з'о'бати, з'урк'ім, з'ін', тез').

М'який [z'] артикують так само, як відповідний твердий африкат, при його вимові середня спинка язика підіймається до твердого піднебіння.

Горобець подзьобав хліба –
От уже і підобідав.
Свіже зерня подзьобав,
геть із двору пострибав.

Ворона-каркуша,
На дубі груша,
На груші гедзь
Посинів увесьь.
– Кар-кар!
На небі пожар!
Гедзику, з груші злазь!
Грушу кусати зась!
– Кар-кар! Лечу на базар
Загрібати жар!
Гедзику, летимо,
Жариночок поїмо!

– Дзу-дзу! Дзу-дзу!
На базар повезу
Кукурудзу!
– Дзи-дзи, дзи-дзи!
А ти мене доведи!

Дзьобнув хлібця горобець, –
Дзьоб обтер об стовбурець.
Барабольки подзьобав, по бруківці пострибав.

ДЖ /ʒ/ – [ʒ] – шумний передньоязиковий дзвінкий африкат. Фонему /ʒ/ транскрипції передають знаком *ж*. Головний вияв її – передньоязиковий ясенний зімкнено-щілинний дзвінкий твердий приголосний – реалізується у всіх позиціях, за винятком позиції перед [i] (*бджола* – [бʒола], *джгут* – [ʒгут], *ходжу* – [хоʒу]).

Перед [i] вимовляють напівм'який алофон [ʒ'] (*дріжджі* – [др'іжж'і]).

Цей звук починається з елемента зімкнення типу [д], який плавно переходить у щілинний елемент типу [ж] і тісно зливається з ним. Елемент зімкнення утворюється не на місці звичайного [д], тобто не на зубах і початку альвеол, а значно вище, на твердому піднебінні. Отже, там, де утворюється шиплячий [ж]. В українській мові щілинний елемент сильніший, триваліший, ніж зімкнений, тому типовий український [ʒ] утворюється там, де й [ш] і [ж], тим самим діючим органом, тобто передньою спинкою язика. За положенням м'якого піднебіння [ʒ] – чистий неносовий звук, за положенням голосових зв'язок – дзвінкий.

Фонему /ʒ/ реалізують перед [i] звуком [ʒ'].

Піднімає джміль фіранку,
Каже: – Доброго вам ранку!
Як вам, бджілко, ночувалось?
Чи дощу не почувалось?
Виглядає бджілка з хати:
– У дзвіночку добре спати.
– Цей дзвіночок – як намет.
Тільки дощ – як кулемет (Л. Костенко).

Я – джміль, – жу-жу!
розжену, – кажу (Г. Бойко).

Женя з бджільми недружив –
Завжди Женя бджіл дражнив.
Женю бджоли не жаліли –
Та дражнила нажалили!
Знай! (Г. Бойко).

Вимова сполучень звуків
Вимова сполучення приголосних [шч]

– Ведмедику-ледащо,
Вліз на пасіку нащо?
– Буду джмеликом дзижчати,
Буду мед куштувати.

Ящірка від дощичку
В щілинку під ліщинку
Швидко шмигнула.
Йди іще, дощичку!

У лузі журавлик
Щипав собі щавлик.
Купіть йому горщик,
Він зварить вам борщик (Леонід Куліш-Зіньків).

Щиглі в кущах пищали,
Щоранку сповіщали:
– В кущах вітрище свище,
Щипає морозище.

Борщик у горщику, щавель у борщику.
А до борщу – ще й по лящу.

Пішли рясні дощі,
Ловилися лящі,
А хлопці, мов хлющі,
Та що їм ті дощі,
Коли такі лящі.

– Що ти робиш, равлику?
– Щавлик рву журавлику,
Щоб журавлик не журився,
Щоб смачніший борщ варився.

У стозі пшениця,
Під столом криниця.

Пішло щеня на підвищення.

Зіщулився щур від дощу.

На щиті комар пищить:
„Піднімайте вище щит!”

Щука борщику зварила,
Ляща щиро припросила:
„Ляще, ляще, хочеш ще?“

У стозі – пшениця,
Під стогом – криниця,
Там щука-риба грала,
Золоте перо мала,
Сама себе дивувала,
Що хороше виграла.

Вимова дзвінких приголосних

Летів горобчик, сів на стовпчик,
А біг хлопчик – утік горобчик.

– Попіл, попіл, попільниця,
А де ж твоя зозулиця ?
– Попід небом літає
Сивим оком киває.
– Хоч кивай не кивай –
З цього місця утікай.

Через грядку гріб тхір ямку.

На базарі стоніжка
Продавала всі горішки
І гриби-сироїжки.
І малим стоноженятам
Купила панчішки
Й шкарпетки на ніжки.

Вимова сполучень приголосних

Маленький полудрабок розполудрабився
На маленькі полудрабенята.

Сумно сому
Сумувати самому.
Не спиться у річці
Вусатому сому.

Килінка-килінка,
солodka малинка.

Ми плакали? Не плакали,
А просто так балакали:
Нам плакати нема коли.

Лаштував дишло –
Не туди вийшло.
Лаштував днище –
Вийшло топорище.
Стук-грюк!
Аби з рук!

Лошатко шурхнуло в вишняк.
Таке кумедне це лоша!
Лошатко не стриножене,
Тому і розтривожене.

Під припічком у черепочку три карасі: тріп, тріп, тріп.

В нас на дворі погода розмокропогодилася.

Ішло три пани, та всі Прокопи,
Та зговорились про Прокопа.

Їхали люди та побіля шинку стали,
Та забалакались про Прокопа,
Про Прокопиху та про маленьких Прокопенят.

Вимов скоро: тітка, квітка,
Крига, кринка, бровка,
Скроня, скриня, сковорідка –
Буде скоромовка!
Хай танцює язичок!

Почепімось на гачок –
Дайте грошей гапличок!

Ішов Прокіп, кипів окріп,
Прийшов Прокіп – кипить окріп,
Як при Прокопі,
Так і при Прокописі
І при Прокопенятах.

Надворі трава,
На траві дрова.
Не рубай дрова,
Бо трава здорова.

Розкажу вам про покупки,
Про покупки, про покупки,

Про покупочки мої.

Мишка раз прийшла до кішки,
Уклонилаь кішці в ніжки.
Кішці – смішки,
Мишці – нітрішки.

У красуні-горлички
Воркотливе горлечко.
Так туркоче горличка
На усеньке горлечко!

В альтанці скачуть горобці, –
Куценькі крильця і штанці.
– Ой тан, ой тан!
Затанцюймо там!
Із ранку в тій альтанці
Пташки танцюють танці.

Щавель у борщику,
Борщик у горщику,
а до борщику
Братів посвищу!

Щедрий дощик
Прополоще площу.

Вимова сполучення [оро]

Король корону закріпив на корову.

Сорока сорок років
Сорока нитками
Сорок сорочок вишивала.
Сорока сорок сорочок
На сорок сороченят одягала.

ТЕКСТИ ДЛЯ ЧИТАННЯ

Олександр Ірванець

МОВА

Слово м'яке, оксамитове, байкове,
Слово є дідове, слово є батькове!
І Білодідове, і Сивоконеве,
І Чорноволове вже узаконене.

В соннім спокої вогонь твій ледь бився,
Але страху я тоді натерпівся!..
З тої халепи не вийшли б ми зроду,
Кляпи, здавалось, в ротах у народу.

Та, щоб підняти тебе із гробовищ,
Встали до герцю Жулинський, Грабович!
Щоб воскресити тебе з домовини,
В діло пішли каменяки й дубини!

Вороне чорний, даремно ти кричеш!
Ріднеє слово жие і є, бачиш!
Рідна моя українська мова
Житиме вічно! Кльова, фірмова!

* * *

Микола Яремко

СЛОВО ПРО ДЕРЖАВНІ МОВИ

Споконвіку в держави, у нації
Стало добрим законом, панове:
Жить не може людина у Франції
І не знати французької мови.
То вода для людини для спраглої,
Джерело життедайне, чудове.
Жить не може людина у Англії
І не знати англійської мови
В кожній мові – цвітіння конвалії,
Гуркіт грому і гомін діброви.
Жить не може людина в Італії
І не знати італійської мови.
Із колиски до миті останньої
Є в людей розуміння здорове:

Жить не може людина в Іспанії
І не знати іспанської мови.
Хай слова вирізняються в реченні,
Як зерно, а не жмуття полови.
Жить не може людина в Туреччині
І не знати турецької мови.
Може, в мене поняття і спрощені,
Та тримаюсь такої основи:
Жить не може людина в Угорщині
І не знати угорської мови.
Жить не можна в Норвегії, Швеції,
Вже й в Прибалтиці, вже і в Молдові,
У Німеччині, в Польщі, у Греції
І не знати державної мови.
Тож думки пропливають, як тіні,
В далину, в безгоміння Дніпрове:
Жити можна лише в Україні
І не знать української мови.

* * *

Оксана Забужко

Рідна Мова

Мова кожного народу
неповторна і – своя;
в ній гримлять громи в негоду,
в тиші – трелі солов'я.

На своїй природній мові
і потоки гомонять;
зелен-клени у діброві
по-кленовому шумлять.

Солов'їну, барвінкову,
колосисту – на віки –
українську рідну мову
в дар мені дали батьки.

Берегти її, плекати
буду всюди й повсякчас,
бо ж єдина – так, як мати,
мова в кожного із нас!

* * *

Ганна Чубач

МОЯ КРАЇНА – УКРАЇНА

Моя країна – Україна,
Сонячна держава.
І дорослому, й дитині
Жити в ній – цікаво.

Щовесни сади квітують,
Солов'ї співають.
У країну Україну
Гості приїжджають:

Із Америки, з Кавказу.
З Праги і Варшави.
Бо в країні Україні
Гостювать – цікаво.

У столиці – світлі лиця.
В селах – щирі люди.
Я за тебе, Батьківщино,
Завжди горда буду!

* * *

Надія Красоткіна

УКРАЇНА – ЄДИНА КРАЇНА

Ми – єдина країна, єдина держава!
Ми не можемо ділитись на Захід і Схід.
В цій країні віковична діда наших слава,
І прадавній великий козацький наш рід.
Кров'ю й потом ми землю свою боронили
Від навали чужинців, що пхались до нас.
Ми цю землю любов'ю своєю святили
Й світлий промінь любові в душі не погас.
Ми руками гронти всі її перебрани,
Бо трудилися віками на рідних полях.
Ми сльозами і хлібом її засівали,
І любов до Вітчизни – у наших серцях.
Україно моя! Пресвята й неподільна,
Якби ворог не мріяв тебе розділити!
Ти земля дана Богом нам, рідна і вільна!

І тобі, Україно, єдиною жись!
Ми ніколи тебе не дамо на поталу,
Будем мужньо і сміло свій край боронить.
Навіть діти сьогодні дорослими стали.
Ми у рабстві ніколи не будемо жись!

* * *

Оксана Забужко

МОВА І ВЛАДА

У своїх „Споминах” М. Грушевський із фаховою безсторонністю історика констатував, що загалом люди рідко коли відчують справдешній історичний масштаб тих подій, котрі розгортаються їм перед очима: так, українське громадянство в 1876 р. й гадки не мало про можливий фатальний вплив Емського указу на майбутнє нації. Коли ж у столітню річницю цієї акції (брежнєвська адміністрація обожнювала ювілеї!) з усіх шпарин полізли незліченні, великі й малі, відомчі постанови – про переведення на російську мову наукової продукції (кандидатських і докторських дисертацій – у зв’язку, мовляв, з удосконаленням роботи ВАК), про – я ледь не написала „русифікацію освіти”, хоча в офіційному ідеологічному арго це подавалось як „підвищення-рівня-викладання-російської-мови”, з усіма відповідними наслідками – од поновлення дореволюційної доплати „за обрусение края” для вчителів-русистів до масового закриття „інородчеських” (в тому ж арго „національних”) шкіл та директивного перетворення мовознавства на своєрідну танатологію мови, покликану займатися головню впливами російської мови на „національні” та в належний час засвідчити природність загину цих останніх у „новій історичній спільності – радянському народові”, – одне слово, коли через сто літ після Емсу відчуження народів від їхньої мови знову проголошено за послідовну урядову програму, то це вже й не сприймалося за подію, оскільки сама перманентність процесів лінгвоциду, їхня тяглість та наскрізна проникальність у всі соціальні структури робила їх масштаб малопомітним для ока самовидця. А між тим ідеться про грандіозний – воістину космічний – експеримент над людиною, досі не поцінований належно ні нашими (навіть найпоступовішими!), ні, скільки мені відомо, й західними інтелектуалами (цим останнім то й дивуватись нічого: відомо ж бо, що поріз на власному пальці завжди дошкуляє дужче, ніж звістка про людську гекатомбу десь на іншому континенті...).

Я не лінгвіст, не філософ мови, усі мої спостереження досить суб’єктивні, а проте оприлюднити їх вважаю за потрібне з двох причин. По-перше, у нинішній лінгвістичній ситуації в Україні хіба лише літератори – люди, котрі безпосередньо працюють з мовою і в мові, занурені в саму її смислову речовинність, – ще зберегли в поглядах на неї природний здоровий глузд практиків. Тому й перші удари на сполох – гине, вимирає українське слово! – залунали в умовах дозволеної гласности не на мітингових майданах,

і не з академічних мовознавчих кафедр, а на письменницьких пленумах (а вже звідти пішли ширитися концентричними колами по цілому краю): літератора, коли він тільки годен відчувати свій матеріал – слово – бодай настільки, наскільки порядний столяр чує дерево, просто неможливо заморочити сталінськими мовожерськими ідеями, ніби мова – всього тільки засіб спілкування, отже, байдуже, як саме передавати індиферентну до слова думку – хоч рідною, хоч есперанто, хоч на мигах, „аби було понятно” (од чаду цих ідей ніяк не прокашляється вже котра поспіль генерація українців!). Так жодними „передовими вченнями” не переконати селянина, буцімто віслук у стайні перетвориться на коня, якщо тільки його належним чином доглядати (а біологи – вступали з Т. Лисенком у дебати, і цілком серйозно, і чухали вчені потилиці: чорт його знає, а може, й справді...). Відтак в усьому, що стосується мови, не фахівцеві, не теоретику, а саме літераторові-практику належить нині в Україні першенське право голосу.

І ще одна обставина спонукає мене висловитися на тему, у котрій, як не-як, почувуюся дилетантом: приналежність до того покоління української інтелігенції, що вже *не зазнало природного рідномовного середовища*. Нещодавно В. Аксьонов в інтерв'ю журналові „Огоньок” (1990, №2) поділився з читачами своїм розчуленням од перебування на батьківщині: що то, мовляв, за дивовижне відчуття – блукати московськими вулицями, слухаючи, як перехожі балакають по-російськи, адже в еміграції звикаєш озиратися на звук рідної мови... Заздрю В. Аксьонову: я, українка, народжена й зросла в українському (авжеж пак!) місті, всеньке свідоме життя отак рефлекторно озираюся на звук рідної мови не десь там, а власне в себе на батьківщині, бо одразу за порогом мого помешкання – вже на сходах! біля ліфта! – починається нескінченна мовна „полоса отчуждения”, у якій спливає дві третини мого активного життєвого часу. Усією своєю духовною істотою, свідомістю та підсвідомістю я, отже, знаю, що таке пресинг лінгвоциду і чим він загрожує особистості. Через те мої роздуми можуть придатися і як свідчення щасливо зацілілої жертви масового надлюдського експерименту.

А що експеримент цей, справді-таки унікальний, виявився небезуспішним, переконливо показали хоча б молдавські події 1989 року, коли на Закон про державність молдавської мови (по-простацьки кажучи, урядове рішення, аби кожен громадянин республіки знав мову її народу) маси російськомовного населення відповіли страйками. Кілька тижнів Молдову лихоманило. СРСР вступив у добу лінгвістичних воєн.

„Страйк” – за УРЕ – „одна з основних форм класової боротьби пролетаріату”, відмова від праці „з метою захистити свої інтереси”, а за „позакласовим” Вебстером і геть-то скромніше – „з тим, аби домогтися кращих умов праці”. Але щоб – „відмова від праці” (а це ж – господарчі збитки, привид руїни!), „з метою захистити” своє право чогось *не знати*, хай і мови?! Щоб економічна боротьба – не задля права „мати” чого-небудь більше (грошей, вільного часу, додаткового знання...), а навпаки, задля „не мати”?.. (Опубліковано в журналі „Дніпро”, № 11, 1990).

* * *

ХВІСТ

Я лежу на найвиднішому і найтеплішому місці – на великому камені. Десь поблизу виграє море і тануть в розпеченому піску прохолодні кінчики хвиль. І шиплять, закипаючи білосніжними бурунами.

Нарешті все позаду: колючий холод зими, пронизливі голки весняного вітру упереміж з незмитим дощами брудним пилом, вперте очікування тепла, світла, запахів і ось такого тихого літнього дня на березі моря.

Найбільше я люблю лежати ось так: на круглому гладкому камені, відчуваючи його гарячу поверхню, ніжитись у цьому теплі, дослухатися до потойбічних звуків, що долинають з його осердя.

У кожного каменя свій голос, своя тисячолітня історія.

Я люблю каміння – сухе і гаряче.

А от моря не люблю! Його розмова надто швидка, метушлива. Не встигне проспівати свою пісню одна хвиля, як її одразу накриває друга, але і їй не наговоритися, не розповісти всього, що знає.

Море – південний ринок, де ніхто нікого не чує.

Я не створена для моря, хоча моє тіло схоже на хвилю і таке ж прохолодне. І так само вміє уникати простягнутих рук, як і хвиля.

Спробуй, упіймай...

А скільки було цих простягнутих рук долонькою вниз!

Багатьом здається, що варто лише скласти долоню „ковшиком”, набратися терпіння, а потім, у потрібну мить, зробити різкий рух і – хоп! – накриєш рукою своє вертке щастя, притиснеш до землі.

А що далі?

Можна заспиртувати його у слоїку. І час від часу показувати гостям, сентиментально згадуючи, як все сталося між вами одного тихого літнього вечора на березі моря...

А що, власне, сталося? Лише ось це хоп! – короткий порух жадібною руки.

Мені не хочеться бути таким заспиртованим спогадом.

З боку здається, що я сплю.

Хвилі заколисують мене.

Камінь зачаровує чиймись голосами, закарбованими в ньому поверх інших голосів: „Я завжди буду з тобою... в горі і радості... ти не щезнеш... я не щезну... я завжди-завжди...”.

Голосів багато і всі шепочуть одне й те ж. Невже і вони – безіменні експонати в колекції щастя?

Я лежу на видноті.

Мене важко не помітити.

Я люблю ризик: бути завжди на видноті, обличчям до небезпеки, до цього самовпевненого „хоп!”, складеної „ковшиком” долоні.

Я знаю: скоро мене помітять.

Мене просто неможливо не помітити!

Я не помилилась: крізь прикриті повіки бачу важку тінь, що повільно схиляється наді мною. Вона затуляє сонце, від неї віє морською сіллю, силою і трохи тютюном.

„А, може, нехай буде, як буде? – раптом думаю я. – Нехай ця рука, яка різниця?...”

А що потім?

Слизькі стінки слоїка, потьмяніла від спирту шкіра, безтямний круглий погляд в нікуди крізь каламутне скло.

Багато разів я бачила такі погляди інших...

Простягнута рука робить короткий різкий рух перегорнутою долонею, і я перетворююся на хвилю, на вітер, на смарагдову блискавку...

Камінь порожній.

У його пальцях лише кінчик мого хвоста.

Кінчик хвоста – це дрібниця.

Відросте... (З твору „Гра в пацьорки”).

* * *

Ірен Роздобудько

ШІСТНАДЦЯТЬ

– Ох, дівки! – видихнула, солодко потягуючись, маленька і негарна, найкумедніша дівчинка в класі Лілечка Приходько. – Ось виповниться нам по шістнадцять – розквітнемо!

До шістнадцяти залишалось не так уже й багато, і я подумала, що у Лілечки майже немає часу для дивовижного перетворення. Та й у мене також...

Коли після уроків Лілечка забігала до мене додому, ми годинами стояли перед великим люстром у передпокої. Причому моя голова на добрих десять сантиметрів вивищувалась над куценською Лялечкою.

– Жах! Ти тільки поглянь на цей ніс! – бідкалася вона. – А очі! А вилиці! І ці кляті веснянки!!! Ні, я не можу на це дивитися! Я повішуся! Негайно!!!

– Та ти що? – заспокоювала я. – Не розумієш свого щастя: у тебе розкішне густе волосся, а очі – чорні, глибокі...

Мені б такі очі...

– Збожеволіла? – заперечувала Лілечка. – Мені б твої! І очі, і колір щік! От тоді я б ще могла якось вижити в цьому світі... Я – потвора та ще й невідомірок...

– Тендітна жінка завжди лишається молодою! – переконувала я.

– Маленький собака – завжди цуценя? – уїдливо відказувала Лілечка, і ми переходили до ретельного огляду фігур.

– Ти висока, тому і струнка... – зітхала подруга.

– Нема чому заздрити, – заперечувала я. – У тебе все гармонійно і пропорційно, а от я шпала.

– Дурненька ти... – підводила ризику Лілечка.

– Це ти дурненька, – відповідала я.

Ми ще кілька хвилин з відчаєм оглядали себе в безжальному склі, а потім з важкими зітханнями йшли на кухню пити чай з батоном, густо намащеним згущеним молоком. Так ми зазвичай заливали свою тугу за ідеальними пропорціями і ляльковими обличчями.

І все ж таки заповітної межі – шістнадцяти років – чекали з нетерпінням. Здавалося, що саме тоді станеться щось таке, від чого наші нудні обличчя і фігури перетворяться на еталони краси для всього світу.

У класі ми з Лілечкою завжди сиділи на останній парті, і нас ніхто там не помічав, не зачіпав, ніби ми були порожнім місцем на цьому галасливому святі життя.

Щоправда, якось хлопці таки відмітили подружку своєю увагою, підклавши до її наплічника здохлого пацюка. З цього приводу ми влаштували на кухні сеанс психоаналізу. І прийшли до висновку, що ми усе-таки існуємо. Нехай навіть як об'єкти для знущань, але це краще, ніж зовсім нічого!

За день до свого шістнадцятиліття Лілечка зателефонувала мені з ванної кімнати (вона завжди зачинялася у ванній, вмикала воду, і ми годинами розмовляли про те, про що не встигли договорити під час уроків).

– Ну, що? – ехидно спитала я. – Розквітаєш?

– Ага, – незворушно відповіла вона. – До мене вчора на вулиці причепився хлопець...

Я ледь не задихнулась:

– Ну і?...

– Завтра йдемо в кіно! – гордо повідомила Лілечка, перебуваючи у періоді початку розквіту, і докладно описала, який Жорік (його звали Жорік!!) дотепний, веселий, чемний, уважний, а головне – старший аж на п'ять років.

До мого дня народження залишалось шість тижнів...

Щовечора, лягаючи спати, я наказувала собі негайно розквітнути. А Лілечка щодня додавала дрівець у вогонь, мовляв, вона вже цілувалась і неабияк, а по-справжньому, і взагалі Жорік збирається повести її до РАГСу відразу після випускного вечора.

Але вона не поспішала знайомити мене зі своїм другом. З ванної кімнати щодня вона доповідала мені обстановку: „Учора ходили до ресторану!”, „Була у нього в гостях. Батьки в захваті!”, „Завтра на перший урок не піду, бо Жорік веде мене на змагання з боксу, у нього ж перший розряд!”, „Купив мені шифонову хустку”...

Більше ми не стояли перед люстром у передпокої. Навіщо? Лілечка заборонила собі будь-яку самокритику, а мене душила, буквально спалювала цікавість.

Якось раз вона сказала:

– Жорік обожнює природу. Завтра запросив гуляти у сквер...

Великий сквер в нашому місті був один. Рівно о восьмій, сховавшись за колонами і закутавшись в шалик, я пильнувала біля входу.

Вечір був холодний, вологий, дощовий. Вітер ганяв по алеях табуни листя і обгорток з-під морозива, на деревах репетували ворони і, крім великого рудого собаки, в сквері нікого не було.

І раптом я помітила Лілечку.

Вона йшла по листю, накрившись великою маминою парасолею.

Вона згиналася під поривами вітру, і від цього здавалася ще меншою. Вона пройшлася до кінця алеї, постояла там кілька секунд і пішла назад.

Я хотіла гукнути її, але передумала.

Пізно увечері, як завжди, Ліля зателефонувала мені:

– Ти не уявляєш, як гарно ми погуляли!

І я мовчки вислухала чергову романтичну історію.

А потім пішла до люстра і довго стояла перед ним: до моїх шістнадцяти залишалося три дні, й не було ніякого сенсу сподіватися на допомогу доброї феї (З твору „Гра в пацьорки”).

* * *

Ірен Роздобудько

РЕМОНТ

Чоловік вирішив робити ремонт!

Сам.

Власноруч!

Адже сказав, що не довіряє жодним майстрам.

Перебуваючи на сьомому небі від несподіваного щастя, Людмила влаштувала святкову вечерю зі свічками, шампанським і його улюбленою фаршированою рибою, бо на це доленосне рішення чекала довгих п'ять років. І нарешті – здійснилося. А все починалося так.

Вранці чоловік сказав:

– Щось у нас незатишно. Час оновити шпалери...

Спершу Людмила зацікавилася, а потім радісно заторохтіла, акцентуючи розпорошену увагу коханого на облуплених підвіконнях, затертому паркеті, скособочених дверях...

Вона водила його добряче зруйнованою за роки життя сімейною фортецею, мов досвідчений екскурсовод, і з задоволенням вислуховувала здивовані вигуки „екскурсанта”. Він був вражений тим, що бачив!

До батька приєднався син.

– Не хвилюйся, ма, – сказав Мишко. – Ми з татком швидко впораємось!

Правда ж, тату?

– Авжеж! – підтвердив улещений батько і по-діловому засукав рукави.

Людмила розчулено поглянула на своїх чоловіків. Навіть сльози підступили.

– Отож, завтра зранку починаємо. А ти можеш відпочивати, – сказав чоловік. – Даємо тобі повну свободу дій. Можеш переночувати у Світлани!

Від такої пропозиції Людмила втратила дар мови, адже знала, що чоловік терпіти не може Светку з першого ж дня їхнього шлюбу. А тут – на тобі!

Її душа співала.

– Ми впораємося за три дні, – пообіцяв чоловік. – Шпалери поклеїти – раз плюнути! А Мишко займеться фарбуванням. Я візьму відгули, все зроблю і будеш жити, мов королева!

Отже, Людмила, королева, у піднесеному настрої відправилася на роботу, попередньо домовившись зі Світланою про вечірні, давно забуті дівчачі посиденьки.

Щойно вона переступила поріг офісу, як пролунав дзвоник:

– А де у нас старі газети? – питав чоловік.

Людмила докладно розповіла, що газети вона зберігає на антресолях у лівому кутку.

Через двадцять хвилин дзвінок повторився:

– Газети знайшов. А де у нас тазик?

До обідньої перерви вдалося знайти все необхідне: валок, ганчірки, відра.

Через годину Людмила зателефонувала сама, уявляючи, як її трудівники розмивають стіни:

– Ну, як там справи?

– Нормально, – відповів чоловік. – Смажимо яєшню. А де у нас олія і цибуля?

Ще за годину Людмила знову проконтролювала ситуацію.

– Роблю розрахунки, – доповів чоловік. – Мишко побіг за пивом.

На наступний дзвінок Людмили відповів сонний голос:

– Поїли – зморило. Покемаримо з півгодинки, щоб краще працювалось.

Наступні відомості з „місця подій” не вирізнялися розмаїттям: „Встали. Гріємо борщ”, „Ця твоя шафа досить важка...”, „Мишко побіг за пензлями, вже дві години чекаю”, „А знаєш, сонечко, наші старі шпалери ще нічого...”.

Останній дзвінок пролунав, коли Людмила вже стояла на порозі офісу у передчутті зустрічі зі старою подругою:

– Мишко нарешті прийшов. Спить уже. Ми цілий день, мов вивірки в колесі! Може, ти принесеш щось смачненьке? Такий божевільний день...

...Коли Людмила повернулась додому, її „ремонтники” вже спали.

Вона обережно прочинила двері зали. Там, якраз посередині, стояли відра, валялись ганчірки і пензлі... Шпалери де-не-де були обдерті і звисали зі стін, мов язика. Ніби дражнились.

Людмила все розставила на свої місця, підклеїла шпалери клеєм ПВА і лягла спати... (З твору „Гра в пацьорки”).

* * *

ЯК МІСТО ЛЕВА ПОВСТАЛО

Колись дуже давно, коли ще Львова не було, довкола гір тулилися села. Гори були вкриті лісами, і селяни знаходили там надійний сховок від ворогів.

Та от настала якась лиха пора – почали пропадати люди. Не відразу виявилось, що людей викрадає лютий лев. Він підстерігав свою здобич на одній з гір, де мав свою печеру, а потім зненацька стрибав і вбивав одним ударом лапи. Після цього спокійно волік у печеру і з'їдав. А що чинив це лише тоді, коли бачив людину на самоті, то довго ніхто й здогадатися не міг про його існування.

Вистежив лева один старий мисливець. Він по слідах прочитав, що на горі живе якийсь страшний звір і то, певно, він убиває людей. Мисливець сховався на дереві з запасом харчів і води та сидів там три дні й три ночі, аж поки не побачив на власні очі велетенського хижака.

У селах зчинився переполох. Вже ніхто не наважився наодинці вирушати в дорогу, ба, навіть наближатися до тієї гори. Та це не допомогло, бо зголоднілий лев почав прокрадатися поміж самі хати і там нападав на людей.

Які лише пастки для нього не готували, яких лише способів не вигадували – нічого не помагало. Чутка про лютого лева розлетілася по всіх околицях.

І от врешті з'явився хоробрий лицар, який відважився убити лева. Він приїхав із самого Києва. Усі збіглися на нього поглянути і з нетерпінням чекали, коли ж він рушить на звіра. Та лицар не квапився.

Перше, що він зробив, це переговорив з місцевими ковалями й замовив у них такі лати, щоб їх жодна потвора роздерти не могла. День і ніч ковалі кували лицарські лати, а вранці з'являвся лицар, брав ті лати в обидві руки, вдаряв їх об коліно і лати розламувалися. Лицар, сумно зітхаючи, покидав кузню, а ковалі знову бралися до роботи. Тим часом лицар ішов до іншої кузні, де кували мечи. Там також кипіла робота без перепочинку. Лицар брав свіжовикутий меч, кілька разів змахував ним у повітрі, а тоді з силою бив по кувадлі. Меч розлітався на друзки, а лицар, похнюпившись, плентався до шинку. Там він сидів за пугарем вина і думав, як же подолати лева без надійних обладунків?

Одного разу забрів до корчми пустельник. Він якраз мандрував до Києва на прощу і зайшов підкріпитися. Ото він побачив зажуреного лицаря та й питає у корчмаря:

– Чого той лицар такий сумний?

Корчмар оповів, яка біда запанувала в їхніх краях, а пустельник і каже:

– Я знаю, як викувати лицареві обладунок, щоб ніяка звірина його не пошкодила.

Лицар, як почув ті слова, враз голову підвів.

– Треба, – каже пустельник, – лати й мечи скропити кров'ю невинної панни. Отоді ніяка сила їм не буде страшна.

Всі, хто був у корчмі, завмерли, гарячково обмірковуючи слова пустельника.

– Тут таке діло, – сказав корчмар, – що треба громаду зібрати і порадитись. Самі ми цього не подужаємо.

От вони вдарили в дзвони і зібрали громади з навколишніх сіл. Пустельник став перед ними й повторив те саме, що в корчмі. Нікому й на думку не спало засумніватися в словах такого поважного чоловіка. Одна біда – де таку панну взяти. Воно, звичайно, багацько дівчат є, але хіба котрась погодиться свою кров віддати?

– А й не треба, щоб одна аж стільки крові пожертвувала, – каже пустельник. – Нехай зберуться усі дівчата, і проколять собі голками мізинні пальці, то по крапельці-дві вцідять.

Так вони і зробили. Усі дівчата зійшлися до казана, якого встановлено було під кузню, і почали кров свою скапувати. Котра одну краплю давала, котра – дві, а котра й удесятеро більше не шкодувала.

Незабаром у казані назбиралось стільки крові, що ковалі змогли у ній лати скупати і меча загартувати. Лицар узяв лати, вдарив об коліно, – а вони ані не зігнулися. Тоді він мечем як рубоне по ковадлі – так ковадло й розкололося.

– Ну, тепер, – каже, – я готовий.

Вбрався він у ті лати й пішов до левиної печери. А лев був добряче виголоднілий і саме збирався на лови. Коли дивиться – здобич йому сама у пашу йде.

Лев заревів, вишкірив ікла та з розгону кинувся на сміливця. Не встиг той і мечем змахнути, як лев уже впав на нього усіма своїми чотирма лапами. Тільки лати цей удар витримали, а лев даремно пазурі поламав.

Лицар змахнув мечем і відрубав леву голову. Наштрикнув її на меча й поніс показати людям.

З тих пір цю гору так і прозвано було горою Лева. І місто таку ж назву дістало (з книги „Легенди Львова”).

* * *

Юрій Винничук

ЛІСОВА ПАННА

Один молодий лісоруб рубав якое у сихівському лісі соснину, а коли вже він добре ухекався, то примостився на траві відпочити. Раптом бачить – клубок якийсь викотився з-за кущів і просто йому до ніг прикотився. Що за диво, здивувався він. Звідки в лісі клубок?

Підвівся та почав роззиратися на всі боки. Аж бачить на сосні серед гілля сидить така красуня, що й у сні краща не насниться. Сидить вона в гіллі й вишиває сорочку.

Панна глянула на лісоруба, всміхнулася й сказала:

– Що ж ти став наче вкопаний? Подай мені клубок!

Підняв він клубок і подав. Панна взяла, подякувала та й далі вишивати заходилася. А лісоруб став, як укопаний, і очей не відведе. Хто зна, скільки б він отак стирчав, якби панна на нього не зиркнула й не нагадала:

– Чи ти сюди працювати прийшов, чи на мене дивитися?

Взявся він знову до роботи, а на душі така туга, весь час панна ввижається, голос її бринить, очі її сяють. От якби вона озвалася до мене, мріє він, от якби знову клубок їй випав...

Не витерпів таки й глянув на сосну, а там нікого вже нема, білка тільки скаче з гілки на гілку. З тих ото пір лісоруба наче хто підмінив. Ходить він, мов при чмелений, ночами стогне, щось вигукує. У снах йому панна з'являється, руки простягає, щось шепоче, а що – не розібрати.

Носив свою тугу при собі, ні з ким не хотів поділитися. Скільки жінка не допитувалася, усе марно. Аж якось узимку сам їй розповів.

Жінка довго не думала, подалася до ворожки і напитала такого зілля, котре допомогло б їй чоловікові.

– Маю я таке зілля, – відказала ворожка, – але як запариш його, то даш напитися чоловікові з такої ложки, котра дванадцять разів освячена.

Жінка зраділа, що може допомогти чоловікові, й поквапилася додому. Зварила вона те зілля, але так їй хотілося якнайскоріше зайнятися лікуванням, що подала чоловікові напитися зі звичайної ложки, а не з висвяченої.

Тільки-но лісоруб спробував зілля, як відразу позеленів, очі йому вибалушилися, зірвався він на ноги й, замахавши руками, вискочив з хати і погнав до лісу. Ще довго лунав його розпачливий крик.

Жінка й діти вибігли за ним, зібрали людей, обнишпорили ліс, але не знайшли й сліду. Пропав чоловік, і більше ніхто про нього ніколи нічого не чув (З книги „Легенди Львова”).

* * *

Оксана Забужко

КАЗКА ПРО КАЛИНОВУ СОПІЛКУ

Навесні проходила селом чумацька валка – і до Василя з Марією кілька чумаків переночувати попросилося, прочувши по людях, що в хаті незавізно – тільки старий, та стара, та на печі причинна дівка непорожня, – хто би при такій okazji не зрадів чесній беседі, та ще й з чужодальніми гостями, світовими й бувалими, що, либонь, і за ніч не переказали б, чого по далеких країнах набачилися, – але такої чудасії, пане господарю, як коло вашого села, Бігме, нігде не приключалося, похопився з своїм глеком на капусту молоденький чорнявий чумацький, якому тільки-н-тільки вус засівався, тож міг би й помовчати, коли старші слово мають, одначе старші й собі згідно закивали головами, вже ж що правда сьому, а покажи-но, парубче, тую сопілку, – акурат на підступах до вашого села, пане господарю, попід лісом, за фігурою на розхресті назирив хлопака калиновий кущ і витяв собі сопілку, а вона,

чуєш ти, людським голосом обізвалася – а ке лиш її сюди! – з нами сила хрещена, перелякалася Марія, що саме пряжила яєшню на вечерю, що-бо ви таке, панове молодці, кажете, не треба того грання, і так доволі нам біди в хату! – і на пательні теж сердито зашкварчало, погрозливо запахкав вогонь, і війнуло сизим, сірчаним чадом, але молодий музика вже тримав сопілку в делікатних довгих пальцях і, щойно притулив до губ, у хаті тонко, **сливе** подитячому жалібно заспівало Оленчиним голосом: помалу-малу, чумаче, грай, не врази мого серденька вкрай, мене сестриця з світу згубила, у моє серденько гострий ніж устромила, – дитино моя! – здавалось, водночас зойкнули батько з матір'ю, хоч насправді всі поніміли так, що почув би, як у Києві задзвонили до вечерні: коло печі, прихилившись до комина, як молода на сватанню, стала Ганнуся – у самій сорочці, віддутій на череві, розхристана, простоволоса, з чорно запалими вглиб очима, з яких аж немов потріскував жар, вона посміхалась – уперше за цілу зиму, тільки так чудно, що всім мороз пішов попід шкіру: не був то посміх божевільної, кожен би запрягся під ту хвилю, що ця жінка більш ніж притомна, бо не тільки гаразд тямить, що діється, а й бачить за тим іще щось, для інших невидиме, і таке, від чого замовкла сопілка, випавши з рук молодому чумакові, – але, тремтячи на тілі, як старий дід, немов дійсно водномить зостарівшись, підбирав її Василь, і сльози безгучно текли йому по щоках, коли знову вголос заплакала Оленка: помалу-малу, батеньку, грай, не врази мого серденька вкрай, – а Ганнуся посміхалася все ширше, от-от заговорить, – помалу-малу, матінко, грай, – і нарешті засміялася, сплеснувши в долоні: а справдилося ж, скрикнула низьким, захриплим голосом, наче ворон влетів у хату, – справдилося, не збрехав, – і вже не стримуючись реготалася, обіруч ухопившись за кругло віддудого живота, що танцював при тому, ніби в ньому не одне дитя, а ціле кишло бинтувалося: мамо, мамо, оце ж мені пісня, якої ніхто не мав споконвіку, оце ж моя слава в князеві моєму, сповню, прирік, усі твої бажання, іно мене слухай, – і сповнив же, сповнив, не скажеш – збрехав! – ридма заходилася реготом, не в змозі себе погамувати, вже не дбаючи, як пристало б її станові, що може ввередитись та розсипатись завчасу, лиш раз за разом повторюючи те саме: сповнив, не збрехав, – доки один із чумаків не оханувся й, підступившись, не одважив біснуватій потиличника, – вона зараз же вмовкла, вхопившись за щоку й тупо дивлячись перед себе, а тоді сказала найпритомнішим на світі голосом, показуючи на чумаків пальцем: а вони – всю неправду розкажуть, так і піде світом гуляти, – і з тим лягла на полу, притримуючи живота, та вже й не вставала.

Треба було післати по залогу – бо ж, сповна вбійниця розуму чи ні, а лиходійство є лиходійство, і нікому вже не випадало сумніватися, що тоді між сестрами в лісі на правду сталося, – то й післали, але коли прийшли закувати в пута, стовклися всім миром на подвір'ї, нетерпляче юхтячись і сопучи, спинаючись зазирнути, задні переднім, почерез голови, – в хаті було порожньо, тільки на полу зостався довгий капарний слід – мов смоляним віхтем черкнуло. Щезла бабина дочка – чи втекла, чи так розточилася, чи, може, й досі блукає десь по безвинах місячними ночами.

* * *

РОМЕО

Два роки тому я відчував, як серце щоранку будить мене зі сну, говорячи: давай, прокидайся, ми втрачаємо час. Скільки можна спати, підштовхувало воно, підстрибуючи на місці, давай, ми пропустимо все цікаве. Я прокидався й вибігав на вулицю, і жодне з див не могло б мене тоді оминати. Два роки тому я рвав повітря легенями й був певен, що за найближчим рогом на мене чекає щось неймовірне – вогні, салюти й святкові оркестри. І хоча там насправді на мене не очікувало нічого, крім весняних протягів, це аж ніяк не бентежило. Двадцять років – той вік, коли диявол приходить до тебе, аби поскаржитися на життя. Усе зав'язано на тобі, від тебе вимагається лише поменше спати. Все інше обов'язково з тобою станеться. І станеться саме так, як ти цього хочеш. Хочеш ти цього чи не хочеш.

Я приїхав сюди наприкінці травня. Від вокзалу пішов пішки. Речей мав мало: шкіряний рюкзак із парою футболок та старим ноутбуком, термос із коньяком, який не встиг допити в дорозі. Джинси, кеди, ядучо-зелена сорочка – я приїхав надовго. Щоденні пробіжки робили мій крок легким і невагомим, зачіска робила мене схожим на вокаліста боні ем у кращі їхні часи, сонце щедро відбивалося від темних окулярів на півобличчя. Я був зіркою, і на мене не можна було не звернути увагу. Принаймні так я собі все це бачив. Місто мені сподобалося: тихі привокзальні двори, зарослі травою й засаджені абрикосами, гаражі, флігелі та аварійні будинки, з яких виходили повільні, мов хамелеони, пенсіонери – мене все влаштовувало. Запах цукру й шоколаду у кварталах довкола кондитерської фабрики, суворі цехи порожніх підприємств довкола ринку, брами, крамниці та лікувальні заклади – усе було за мене. Я вийшов до набережної. Виявляється, тут були мости. Це добре, подумав я, місто, яке лежить на ріці, більш захищене й спокійне, життя в такому місті тримається своїх меж і має свій порядок. Потім я дізнався, що ріка тут не одна. Місто лежало між ними, на пагорбах, ніби на острові, світяться усіма своїми білими й червоними будівлями, що були оточені зусібіч гарячою травневою зеленню. Що ж, сказав я, ступаючи на міст, можете мене зустрічати.

Будинок мав чотири поверхи. Виглядав занедбано, себто затишно. Загалом тиха вулиця, лише з протилежного боку, зі шкільного подвір'я, лунав відчайдушний школярський лемент. Я потягнув двері. Жодного коду – заходь і вбивай їх у їхніх теплих ліжках. Гарний настрій, піднесений стан, початок сонячного безкінечного дня. Третій поверх був мій. Чорні металеві двері, синій гумовий килимок, червоний симпатичний гудзик дзвінка. Іноді життя забуває про нашу присутність і починає нам подобатися.

Я тиснув і тиснув, витискаючи з червоної кнопки рештки протилежного писку. Ніхто, ясна річ, не відчиняв. Бив у двері ногою, наспівував веселі куплети. Думав навіть зайти до сусідів, тиснув на таку само червону кнопку, але там теж ніхто не відчиняв. Що робити? – подумав. Інших адрес я не мав,

у цьому місті на мене просто не чекали. Кинув рюкзак під стіну, сів на килимок, відкрив термос. Коли-небудь вони повернуться, подумав я, і так чи інакше пошкодують.

За якийсь час зауважив, що за дверима хтось ходить доволі безтурботно і теж щось собі наспівує. Сусіди знизу, подумав я. Проте ні – ходили саме за дверима, до яких я привалився спиною. Я зірвався на ноги й потягнувся до дзвінка. Кроки стихли, потім ледь чутно наблизилась. Хтось розглядав мене у вічко. Я ступив назад, аби можна було розгледіти окуляри. Головне – справити враження, подумав. Двері відчинилися.

У неї була радісна зачіска. Не просто фарбоване в біле волосся, а фарбоване різними відтінками білого. Приємне й радісне. Погляд мала допитливий, хоча й сонний. Загалом виглядала заспано. Одягнена була в червону піжаму, поверх якої абияк був накинутий білосніжний халат із готельною емблемою. Час від часу він сповзав, тоді вона нагадувала боксера, що готувався виходити в ринг, скидаючи командний халат на плечі масажистів. Мала зелені очі, бліду від куріння шкіру, ніжну шию, стояла босоніж, переступаючи з ноги на ногу.

– Ти хто? – спитала, зазираючи мені за плечі.

– Рома, – відповів я, і собі озирнувшись. – Вам мама моя дзвонила.

– Мама? – не зрозуміла вона. – Для чого дзвонила?

– Я у вас жити буду, – пояснив я.

– З мамою?

– Сам. Мама вдома.

– Вдома? – перепитала вона, поправивши халат, що все сповзав. – І що вона там робить, удома?

– У неї процес, – відповів я.

– Що?

– Процес. Вона юрист.

– Все, – раптом згадала вона, – згадала. Ти Рома, так?

– Рома.

– Мама – юрист.

– Точно.

– А що в тебе на голові?

Звали її Даша. З мамою моєю вони познайомилися на семінарі місяць тому. Удень сиділи поруч, нотували за доповідачами, заливалися кавою на брейках. Увечері, під час корпоративного боулінгу, набралися, мама знала, як це робиться, під кінець вечора вона висіла в новій подружки на плечі й розповіла, що я ось-ось маю залишити батьківський дім, оскільки перевівся до них на навчання. Рік не довчився, – плакала мама, – ясно, що йому зі мною сидіти, який інтерес? Ось він і перевівся. А де він там жити буде? На вокзалі? Мама витирала сльози й замовляла ще, а від цього ще більше плакала. Аж урешті Даша сказала: ну, що за біда, хай поживе в мене, в мене є вільна квартира, бабуся дуже доречно померла. Я все одно збиралася її здавати, краще здавати знайомим – хоч меблі не винесуть. А захочуть винести, все одно не зможуть – їх там просто немає. Мама вхопилася за такий варіант: якщо вже відпускати малого, ну, мене себто, в доросле життя, то краще

знати, де потім шукати тіло. Я на все погоджувався. Навіть якби не було цієї Даші, я б усе одно знайшов, де жити. Головне – вибратися з кімнати, яка смерділа дитячим одягом і шкільними підручниками. Я давно збирався куди-небудь з'їхати, у двадцять років жити з мамою – задоволення сумнівне. Вона забагато пила як для юриста, я забагато часу проводив у ванній кімнаті. Найкраще для всіх у такій ситуації – роз'їхатись і писати один одному листи.

Схоже, враження я на неї не справив. Звісно, мені це не подобалося. Я думав, потрібно їй щось розповісти про маму, про те, що мене цікавить у житті, чим я займаюсь, на що розраховую, але вона мене випередила.

– Пішли, – сказала, – я тобі все покажу (З книги „Месопотамія”).

* * *

Всеволод Нестайко

ТРАГЕДІЯ В КУКУРУДЗІ. І ХТО Б, ВИ ДУМАЛИ, НАС ВРЯТУВАВ?..

Нам не довелося довго сидіти в куцах біля Бурмилової хати. Не минуло й кількох хвилин, як з хвіртки вийшов Книш, а за ним Бурмило з мішком за плечима.

Бурмилова хата стяла за школою, край села. Одразу за нею починався величезний масив кукурудзи. Попід масивом гадючилась польова дорога.

Книш і Бурмило пішли дорогою, а ми з Явою – понад дорогою, скрадаючись у кукурудзі. Та не пройшли ми й ста метрів, як Книш раптом спинився і, чуємо, каже:

– Слухай, здається, за нами якісь пацани ув'язалися.

– Де? Хай їм всячина! – здивовано пробасив Бурмило.

– Та отам у кукурудзі.

– Ану ходімо навпрошки через масив. Заодно й перевіримо.

Ми з Явою гепнулися на землю і, мов зайці, навкарачках дременули в глиб кукурудзи.

Шорстке кукурудзяне листя зрадницьки шурхотіло навколо. І не збагнеш, чи то од вітру воно шурхотить, чи то хтось іде. Здавалося, Книш і Бурмило вже буквально над головою. От-от наступлять і розчавлять тебе, як жука-кузьку.

Відчуваючи в животі протинне „ой-йой-ой”, я біг навкарачках все далі й далі. І коли вже геть-чисто пообдирав коліна, спинився й припав, хекаючи, до землі. „Більше не можу! Хай наступають!”

Але ніхто на мене не наступав.

Я полежав трохи, прислухаючись.

Ш-шу-шу... шрх-хр... шшшу-у... шу...

Весь час, не перестаючи, шурхотить кукурудза.

І не чути в тому шурхотінні ані Книша, ані Бурмила, ані мого друга Яви.

А щоб побачити – й думать годі. Далі свого носа нічого не бачу – суцільне плетиво з кукурудзяного листа. Ох і густа ж кукурудза, густіша за всякі джунглі.

Полежав я ще трохи, вуха нашорошивши. Нічого. Нічогісінько. Де ж це Ява? Ми ж ніби поряд рачки бігли.

– Яво! – кричу я, нарешті, пошепки.

Ані шеберхне.

– Яво! – кричу я трохи голосніше.

Ніякої відповіді

Кинувся я в один бік, в другий.

– Яво! – кричу я вголос. Чорт його бери! Книша й Бурмила ми все одно вже прогавили – це факт. Вони вже гай-гай, уже, мабуть, у плавнях.

– Яво! – кричу я на повну губу. – Яво! Агов! Де ти?

– Цить! – чую нарешті десь далеченько сповнений таємничості Явин голос. – Тихше!

– Та що „тихше”! – кричу я – їх уже давно нема! А я нічого не бачу – така гущина! Не знаю, в який бік іти.

– Повзи сюди!

Ява трохи помовчав, тоді гукає.

– Повзи ти сюди!

Порачкував я на Явин голос Рачкував-рачкував – нема Яви.

– Яво! – гукаю нарешті.

– Агов! – чується десь далеко праворуч (а то було ліворуч).

– Яво! – роздратовано кричу я. – Куди ти поповз, хай тобі! Не туди ти повзеш!

– Це ти, – кричить він, – це ти не туди повзеш! Я повзу правильно.

– Та ну тебе! Повзи сюди!

– Це ти сюди повзи!

Отак перегукуючись, ми почали зигзагами підповзати один до одного. Нарешті я з розгону прямо носом у Явині штани ткнувся.

– Тьху!

Ще трохи – і ми б розминулися.

Сіли одсапуємось.

– Розкричався! З тобою саме шпигунів ловити! – сичить крізь зуби Ява. – З тобою тільки тарганів на печі ловити, а не шпигунів!

– Який хоробрий! Чого ж ти дременує? Скажи спасибі, що вони нас не подавили, як блощиць.

Ява враз підхопився.

– Пішли! Пішли швидше на дорогу Може, ще и встигнемо В усякому разі, я знаю, де в плавнях шукати.

І Ява бадьоренько рвонув уперед Я – за ним. Незважаючи на біль у ногах, ми йшли дуже швидко, майже бігли. Кукурудзяне листя хльоскало нас по щоках, лізло в очі, дряпало руки.

Йти ставало дедалі важче.

– Яво, – сказав я, хекаючи, – щось ми дуже довго йдемо.

Ява мовчав.

– Яво, – сказав я, хекаючи ще дужче, – де шлях?

Ява мовчав.

– Яво, – сказав я, майже задихаючись, – ми не туди йдемо.

Ява зупинився.

– Давай відпочинемо.

Ми посідали на землю.

– Ти знаєш, які ці кукурудзяні масиви, на скільки вони кілометрів тягнуться, – сказав Ява. – Як не туди піти, можна два дні йти і не вийдеш. Зовсім заблудитися можна.

– Що?! Що ти мелеш? – сказав я, відчуваючи, що в мене замість серця зараз драглистий свинячий холодець. – Кукурудза – не ліс і не плавні, в кукурудзі не можна заблудитися. Вставай, пішли.

Ми вже не думали про Книша й Бурмила, ми думали тільки про те, щоб вибратися з цього жахливого кукурудзяного полону.

Через півгодини ми знову сіли відпочити.

І раптом у мене виникла ідея.

– Яво, – кажу, – а що, як вилізти й подивитися, куди йти.

– Вилізти? Що це тобі – дерево? Це ж кукурудза. Злак. Не чув я, щоб люди на злаки лазили.

– Ну то що, – кажу я. – Бач, яке товсте! Як бамбук! Може, вдержить.

– Ну, то лізь.

– Ні, ти лізь. Ти легший – у тебе штани коротші й гудзиків менше. А я підсаджу.

Ява махнув рукою:

– Ну, давай спробуємо.

Ми вибрали найвищу й найтовщу кукурудзину, я притулився до неї спиною, сплів пальці рук, щоб вдержати Яву, коли він на них ногою стане, і сказав:

– Ти більше на мене спирайся, а за кукурудзину тільки держись.

– Добре, добре, – сказав Ява і, крекчучи, почав дряпатися на мене. Ось уже коліном на плече став, уперся руками об голову. Ой! – черевиком за ніс зачепив. Але я поки що мовчу, терплю. Черевик вдавлюється в моє плече, підбором ключицю мені проламує. Я починаю хитатися, коліна тремтять, підгинаються, підгинаються...

– Яво! – кричу. – Швидше дивись, я падаю.

І... щось затріщало, зашуміло, завищало – наче бомба в кукурудзу гепнула.

Я лежу, вгрузнувши носом у землю. У роті – пісок, у вухах пісок, очі запорошені.

Одпирхуюсь, одплювуюсь, протираю очі й гукаю:

– Яво, де ти? Ти живий?

– Жи... – апчхи! – вий. – І з купи потрощеного кукурудзиння висовується Явина голова.

– Ну, що, – питаю, – бачив?

– Дулю, – каже, – я бачив. Саме волоття перед носом.

Ява зітхнув.

Я подивився в небо.

„Чудасія, – подумав я. – Космонавти літають у безмежному небі, серед зірок, за сотні кілометрів від землі – й нічого А ми в кукурудзі заблудилися. Та ще й у такий вирішальний момент! Кіно!”

– Яво! – підхопивсь я. – Це дурниця якась. Цього не може бути, бо це неможливо. Ще ніхто в світі не заблудив у кукурудзі. Ми просто пішли не в той бік. Я добре пам’ятаю, що, коли ми йшли, сонце нам було в спину. Ходімо назад.

Спершу Ява недовірливо поглядав на мене. Але я говорив, мабуть, так переконливо, що він підвівся.

– Хтозна, може й правда. Ходімо.

І ми поплентались назад.

Ох, як важко було йти! Ми не відчували під собою ніг. Ми просто механічно переставляли їх, як ходулі. І нащо ми ото повзали на колінах?

А тут я ще спіткнувся і ногу підвернув, аж скрикнув, так заболіло.

Сів я на землю і скрививсь, як середина на п’ятницю. Якби Яви не було, заплакав би.

– Що? Що? – схилився наді мною Ява.

– Кинь мене! Іди, пробивайся сам, – сказав я хрипло і безнадійно.

– Тю, дурний! – Ява обняв мене за плечі. – Зараз мене.

Він допоміг мені підвестися. Я сперся йому на руку, і ми помалу пішли.

Через кілька кроків біль вгамувався, і я зашкандибав досить бадьоро. А згодом і зовсім забув про ногу.

Важко сказати, скільки ми йшли: півгодини, годину чи дві, і скільки ми пройшли: кілометр, два чи десять. Але нарешті я не витримав:

– Яво, – кажу, – я більше не можу. Я зараз упаду. Давай відпочинемо.

Ми лягли на землю.

Довго лежали.

Було тихо Лише кукурудзяне листя шурхотіло над нами. Десь далеко прохававкав перепел, знову настала тиша. Навіть коників-стрибунців не було чути.

– А що, як ми зовсім не виберемося звідси? – тихо сказав я. – І ніхто не знає, куди ми пішли. І нас не знайдуть. І ми загинемо. І через два тижні комбайн разом з кукурудзою збере наші кісточки.

– Було б пообідати. Все-таки довше б продержались. А так на ранок можем і повмирати, – сказав Ява.

На згадку про обід мені так захотілося їсти, що я мало не заплакав.

– У нас на обід сьогодні борщ і вареники з м’ясом, – сумно промовив Ява.

– А в нас суп з галушками і смажена курка, – сказав я, ледве стримуючи сльози. Ні, далі терпіти я не міг.

– Яво, – кажу, – давай гукати людей. Давай людей гукати, Яво.

Але Ява був стійкіший за мене.

– Ти що, – каже, – щоб сміялися? Здорові гицелі серед білого дня у колгоспній кукурудзі „рятуйте” кричать.

– Нехай, – кажу, – аби було кому сміятися.

– Ні, – каже Ява, – якщо вже так, давай краще співати.
– Нехай, – кажу, – хоч співати. І ми зотягли перше, що в голову прийшло. А перша прийшла чомусь у голову пісня з мультфільму (З твору „Тореодори із Васюківки”).

* * *

Остап Вишня

МОЯ АВТОБІОГРАФІЯ

Письменник не має жодного сумніву, що він таки народився, хоч мати років з десять казала синові, що його „витягли з колодязя, коли напували корову Оришку”. Ця подія відбулась 1 листопада (за ст. ст.) 1889 року, у містечку Груні Зіньківського повіту на Полтавщині. Але насправді він народився на хуторі Чечві, поблизу Груні в маєткові поміщиків фон Рот, де працював батько.

Умови для розвитку були непогані, бо мама була поруч малого сина, годувала його, а він їв, спав і ріс собі помаленьку.

Один дідусь, швець, жив у Лебедині, другий, хлібороб, у Груні.

У батьків було аж сімнадцятеро дітей, „бо вмiли вони молитись милосердному”. Одного разу батько сказав про сина, що той писатиме, і це віщування з часом справдилось. Письменниками так просто не стають. Їх завжди супроводжують якісь незвичайні явища, події, а якщо цього у житті не буває, то не буває й письменника.

Втім головну роль у становленні майбутнього письменника відіграє все ж таки природа – картопля, коноплі, бур'яни. Саме вона навивала на дитину різні думки, а дитина сиділа собі і думала, думала. Все це відбувалося на городі, у картоплі, де хлопець сидів і колував ямку, підриваючи картоплю.

Хлопчик ріс нервовим, вразливим змалку.

„Як покаже, було, батько череска, або восьмерика – моментально під ліжку й тіпаюсь”.

З раннього дитинства добре запам'яталась авторові одна подія:

„Упав я дуже з коня. Летів верхи на полі, а собака з-за могили як вискочить, а кінь – убік! А я – лясь! Здорово впав. Лежав, мабуть, з годину, доки очунявся... Тижнів зо три після того хворів”.

Тоді він зрозумів що, мабуть, потрібний для літератури, якщо в такий момент не вбився. Ось так проминули перші роки дитинства. Пізніше хлопця віддали до школи – не простої, а „Міністерства народного просвещенія”. Вчив старенький учитель Іван Максимович, білий, як бувають хати перед зеленими святами. Вчив сумлінно, інколи застосовуючи лінійку, що ходила по школярських руках. Може, ця лінійка виробляла літературний стиль письменника.

„Вона перша пройшлася по руці моїй, оцій самій, що оце пише автобіографію. А чи писав би я взагалі, коли б не було Івана Максимовича, а

в Івана Максимовича та не було лінійки, що примушувала в книжку зазирати?”

Саме тоді почала розвиватися у автора „класова свідомість”, і хоч за наказом батька він цілував пані ручку, та потім толочив їй квіткові клумби, тобто поводився, „як чистий лейборист”. А коли пані починала кричати на хлопця, він ховався під веранду та й шепотів: „Пожди, експлуататоршо! Я тобі покажу...”

До школи пішов дуже рано, не було й шести років. Коли скінчив школу, батько, повіз сина в Зіньків у міську двокласну школу. Цю школу закінчив 1903 року, зі свідоцтвом, яке дозволяло „бути поштово-телеграфним чиновником дуже якогось високого (чотирнадцятого, чи що) розряду”. Але працювати: було ще рано, бо хлопцеві виповнилося лише тринадцять років.

Повернувся додому, а батько сказав, що доведеться знов його вчити, а в сім’ї було вже дванадцять дітей. Мати повезла сина до Києва у військово-фельдшерську школу, адже батько, як колишній солдат, мав право в ту школу дітей оддавати на „казьонний кошт”.

Вперше попавши до Києва, автор йшов, роззявивши рота, бо все йому було цікаво. Закінчив школу, став фельдшером. А потім було нецікаве життя. Служив, вчився. Згодом вступив до університету.

Найбільше враження на автора справила книга „Катехізіс” Філарета. Її треба було не просто читати, а знати напам’ять. Дуже любив книжки з м’якими палітурками:

„Їх і рвати легше, і не так боляче вони б’ються, як мати, було, побачить.

Не любив „Руського паломника”, що його років двадцять підряд читала мати. Велика дуже книжка. Як замахнеться, було, мати, так у мене душа аж у п’ятах.

А решта книг читалася нічого собі”.

У 1919 році почав писати в газетах, підписуючись псевдонімом Павло Груньський. Перші матеріали – фейлетони.

1921 року працював в газеті „Вісті” перекладачем. Перекладаючи, зрозумів, що треба цю справу кинути і стати письменником:

„Он скільки письменників різних є, а я ще не письменник. Кваліфікації, – думаю собі, – у мене особливої нема, бухгалтерії не знаю, що я, – думаю собі, – робитиму”.

Зробився Остапом Вишнею, та й почав писати...

* * *

МУЗИКОТЕРАПІЯ

Незвичайну властивість музики, правильно підібраних мелодій, полегшувати перелік численних недуг відзначали ще корифеї медицини І. Сеченов, С. Боткін, І. Павлов. Відомий український психотерапевт О. Слободяник зі Львова стверджує, що елегії, ноктюрни, колискові пісні

сприятливо діють на хворих з різними формами депресії, при різноманітних психозах.

Як показують дослідження в галузі музичної терапії, особливо чутливо сприймає музику серце, кровоносні судини. Мелодійні звуки можуть сповільнювати пульс, знижувати артеріальний тиск, знімати тривожні стани, роздратованість, головній біль та інші відлунення стресових бур.

На думку вчених Сходу, музика була мистецтвом, здатним змінювати не лише настрій, а навіть характер людини. Вони розглядали її не тільки як засіб зцілення душі, а і як ліки, що зцілюють тіло.

Вплив музики на психіку і соматіку, (від грецького „soma” – тіло) спричинив появу нового (а на справді добре забутого старого) напрямку в психотерапії – музикотерапію.

Експерименти, проведені свого часу в першій хірургічній клініці Краківської медичної академії під керівництвом доктора медицини, професора Богуна, без сумніву, стали однією з перших у Польщі спроб застосування музики як терапевтичного засобу. У палаті, де пацієнти чекали на операцію, лунала тиха й спокійна музика, вона поліпшувала настрій хворих, розсіювала їхні сумні та тривожні думки. Лікарі добре знають, яке велике значення має така розрядка занепокоєння та страху. Адже подібні стресові стани несприятливо впливають на різні фізіологічні реакції організму, а звідси лише крок до ускладнень під час чи після операції.

У наш час незрідка доводиться чути: „Я класичної музики не розумію”. Ось що радить відомий пропагандист йоги та нетрадиційних методів лікування, автор багатьох книг і статей Юрій Полковников: „Послухайте який-небудь твір класичної музики, наприклад, симфонію Чайковського, декілька разів з інтервалом у два-три дні, але так, щоб вам ніхто не заважав. Розслабте при цьому тіло, зосередьтеся на мелодії, наче проспівуючи її подумки. Спочатку це буде складно й незвично, але з часом перед вами почне відкриватися емоційний світ музичних інтонацій, і класична музика покличе вас за собою. Ви увійдете в царину чарівливих звуків”.

Отож, перш ніж бігти до аптеки чи хапатися за пігулку, спробуйте метод музичної терапії. Та тільки, як і при будь-якому лікуванні, не очікуйте на миттєве одужання. Хоча, як стверджують музикотерапевти, саме в музикотерапії і виявляється швидкий та ефективний результат. Спробуйте. Спеціалісти пропонують каталоги лікувальної музики, наприклад, такий.

Проти хвилювання і тривоги

Шопен – мазурки та прелюдії; Штраус – вальси; Рубінштейн – „Мелодії”; Бетховен – „Місячна соната”; Прокоф'єв – Соната „Ре”; Франс – „Симфонія Ре-мінор”.

Для заспокоєння

Глюк; Брамс – „Гавот ля-мажор”; Дебюссі – „Місячне світло”; К. Ф. Бах – „Ларго” з органного концерту ре-мінор; І. С. Бах – „Сіліціана”; Альбіоні – „Адажіо”.

Проти головного болю, емоційного перенапруження

Бетховен – „Фіделіо”; Моцарт – „Дон Жуан”; Ліст – „Угорська рапсодія №1”; Хачатурян – „Сюїта „Маскарад”; Гершвін – „Американець у Парижі”.

Для загального тону, поліпшення самопочуття
Бетховен – „Увертюра „Егмонт””; Чайковський – Шоста симфонія, третя частина; Ліст – „Угорська рапсодія № 2” (Із журналу).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ (Модуль А)

1. Самостійно опрацюйте наукову літературу, у якій порушено питання української орфоєпії (3 – 5 статей). Складіть тези і конспект статей.

2. Напишіть анотацію на матеріали, подані на диску „Словники України” <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>, звертаючи увагу на затранскрибовані форми слів української мови.

3. Доберіть текст для читання (на 300 – 350 слів), уважно його перегляньте, знайдіть важкі для вимови слова, потренуйтеся у їх вимові, кілька разів перечитайте текст. Запишіть своє читання на телефон чи диктофон. Прослуховуючи записане, стежте за тим, чи не допустили Ви помилок при вимові звуків. При потребі запишіть цей же текст ще раз і прослухайте його. Перешліть електронною поштою свій запис одному із однокурсників.

4. Прослухайте читання прозового тексту, яке надійшло від Вашого товариша, виділіть слова, у яких він допустив помилки при вимові звуків, складіть таблицю типових помилок вимови голосних і приголосних звуків та їхніх сполучень.

№	Звук або сполучення звуків	Вимова звука у запропонованому слові	Правило вимови
1.	[o]	[моло ¹ ко]	[o] в українській мові вимовляємо чітко і виразно, без наближення до [a]

5. Напишіть виступ „Вимовляй правильно”, адресуючи його учням чи студентам (на свій вибір). Запишіть свій виступ на телефон чи диктофон і надішліть його на електронну адресу викладача.

6. Виконайте фонетико-фонологічний та статистичний аналіз тексту.

а) Доберіть текст на 100 слів. Затранскрибуйте його, передаючи звучання та (окремо) фонологічний склад слів. Виконайте фонетико-фонологічний розбір одного із слів.

Порядок фонетико-фонологічного аналізу слів

Затранскрибуйте слово, відтворивши звуковий та фонематичний його склад (фонетична і фонематична транскрипції).

Поділіть слово на склади, ураховувати при цьому звуковий склад слова.

Назвіть літери, якими позначено звуки цього слова на письмі, звуки і фонемі у слові.

Подайте аналіз голосних фонем за місцем і способом творення, за участю губ, за наголосом.

Визначте, у яких випадках фонема виступає у своєму позиційному чи комбінаторному варіанті.

Подайте аналіз приголосних фонем за дією активних мовних органів, за способом творення, за участю голосу і шуму при їх творенні, за наявністю чи відсутністю палаталізації.

Визначте, у яких випадках фонема виступає у своєму позиційному чи комбінаторному варіанті.

Підрахуйте кількість букв, звуків і фонем у слові.

Зразок розбору

Слово для аналізу *Вітчизна* (орфографічний запис)

[в'і'ч:зна] (фонетичний запис)

/вітчизна/ (фонематичний запис)

[в'і / 'ч:и / зна] (поділ слова на склади, аналіз складів).

Аналіз голосних фонем:

/i/ – голосна переднього ряду, високого підняття, нелабіалізована, ненаголошена, напружена;

/и/ – голосна переднього ряду, високого підняття, наголошена;

/a/ – голосна заднього ряду, низького підняття, нелабіалізована, ненаголошена.

Усі фонемі реалізовані в основних виявах.

Аналіз приголосних фонем:

/в/ – приголосна, губна, щілинна (фрикативна), сонорна, тверда, реалізована звуком [в'] – комбінаторний варіант фонемі;

/т/ – приголосна, передньоязикова, зімкнена (проривна), шумна, глуха, тверда;

/ч/ – приголосна, передньоязикова, зімкнено-щілинна (афrikата), шумна, глуха, тверда; дві фонемі /т/ і /ч/ реалізовані звуком [ч:] – комбінаторний варіант фонемі;

/з/ – приголосна, передньоязикова, щілинна, шумна, дзвінка, тверда;

/н/ – приголосна, передньоязикова, зімкнено-прохідна, носова, сонорна, тверда.

У слові вісім букв, сім звуків, вісім фонем.

б) Підрахуйте кількість і відсоток голосних і приголосних фонем у тексті.

в) Визначте частотність вживання кожної фонемі. Зробіть висновок про найуживаніші фонемі, які представлені в тексті.

г) Установіть середню фонетичну довжину слів у тексті, а також частотність слів певної довжини (кількість фонем). Підрахуйте співвідношення звуків та букв. Встановіть кількість розходжень між звуковим і буквеним записом.

г) Підрахуйте частотність явищ асиміляції, дисиміляції, спрощення, чергувань голосних фонем, чергувань приголосних.

Зразок виконання

Йому перехопило дух. Те, що він побачив перед собою на мить осліпило його: на широчезній рівнині, скільки сягав зір, яскраво золотилися соняшники. Стояли до самого обр'ю пишноголові, стрункі і незліченні, і всі, як один, обернені до свого небесного взірця – до сонця (О. Гончар).

[йо'му пе'ре'хо'пило дух // те / шчо в'ін по'бачиў 'пере'д со'бой'у на мит' ос'лі'пило йо'го / на ши'ро'чезн'її р'ї'ї'нин'ї/ с'к'ї'л'ки с'а'гаў з'їр / й'аск'раво золо'тили'с'а 'сон'ашни'є'ки// сто'ї'али до 'самого 'обр'ї'ї'у пи'шного'лов'ї / струн'к'ї ї не'з'л'ї'чен'ї:ї / і ў'сі / й'ак о'дин / о'б'ернен'ї до сво'го не'б'есного ўз'їрц'а / до 'сонц'а].

/йому перехопило дух // те / шчо він побачив перед собою на мить осліпило його / на широчезній рівнині / скільки с'агав зір / йаскраво золотилис'а сон'ашники // стояли до самого обр'їу пишноголові / стрункі і незліченні / і всі / йак один / обернені до свого небесного взірця / до сонця/.

Голосних – 92, приголосних – 124; у відсотках: голосних – 42%, приголосних – 58%.

Голосні: /а/ – 12, /е/ – 1, /и/ – 14, /і/ – 15, /о/ – 3, /у/ – 5; приголосні: /б/ – 5, /в/ – 9, /г/ – 6, /д/ – 6, /з/ – 3, /з/ – 2, /к/ – 5, /л/ – 6, /л/ – 5, /м/ – 3, /н/ – 12, /н/ – 6, /п/ – 6, /р/ – 8, /р/ – 2, /с/ – 10, /с/ – 4, /т/ – 4, /т/ – 1, /х/ – 2, /ц/ – 2, /ч/ – 4, /ш/ – 4.

Отже, найбільшу частотність мають голосні /о/ та /і/, приголосні /н/, /с/, /в/, /й/, /р/ – сонорні й глухий /с/. Зовсім не вживаються фонemi /г/, /з', /з/, /д/, /ц/, /ж/, /ф/.

Середня фонетична довжина слів 4 – 5 фонем /216:40/. Слів з однієї фонemi – 1, з двох – 7, з трьох – 6, з чотирьох – 3, з п'яти – 4, з шести – 6, з семи – 4, з восьми – 3, з дев'яти – 2, з десяти – 3, з одинадцяти – 1. Отже, найбільшу частотність мають слова, що мають два склади.

Звуків – 217, букв – 213. Усього 10 випадків розходжень між звуком і буквою. Частотність фонетичних змін: асимілятивних – 3, дисимілятивних – 2, явищ спрощення приголосних – 1, чергування голосних – 8, чергування приголосних – 3. Отже, на 40 слів – 17 випадків фонетичних змін. Найбільшу частотність мають чергування голосних фонем.

7. Підготуйте радіопередачу про мову „Слобожанська бесіда”.

Основна проблематика радіопередач

- ✓ Екологія мови – екологія душі.
- ✓ Лексичні, фонетичні, морфологічні та синтаксичні риси говірок Луганщини.
- ✓ Особливості розвитку усного мовлення в селах, селищах і містах Луганщини.
- ✓ Лінгводидактичний потенціал фразеологізмів у художніх творах письменників Луганщини.
- ✓ Варіанти та трансформи традиційних українських стійких сполучень слів в усному мовленні та засобах масової інформації.
- ✓ Суржик: міф, мова, стиль.
- ✓ Арго, жаргон, сленг: особливості їхнього розвитку в регіоні.

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАНЬ

Тестові завдання і вправи

Перший рівень

1. Знайдіть рядок звуків, вимова яких залежить від позиції (наголошеної чи ненаголошеної) голосного в слові.

- а) [o], [a], [y];
- б) [и], [e], [o];
- в) [и], [e], [i];
- г) [i], [и], [y]

2. Який звук української мови може виявлятися у позиційному варіанті в наголошеній позиції?

- а) [y];
- б) [o];
- в) [i];
- г) [и].

3. Знайдіть рядок слів, у яких [a] зазнав акомодациї.

- а) [т'аг'ти], [мари'над], [сила], [са'дити];
- б) [чел'ад'], [дес'ат'], [т'аг'нути], [ко'лод'аз'];
- в) [миг'дал'], [мил'а], [дактил'], [бас'кий];
- г) [са'док], [с'ад'], [кава], [пас'тух].

4. Знайдіть рядок слів, у яких [y] зазнав акомодациї.

- а) [ту'нел'], [думати], [ку'медний], [су'дини];
- б) [н'ухати], [с'уди], [кр'учок], [ви^{el}м'ір'увати];
- в) [с'уди], [т'уби^eк], [турче^uн'а], [су'шити];
- г) [думати], [тур], [ку'ниц'а], [ту'нел']

5. Знайдіть рядок слів, у яких [o] зазнав акомодациї.

- а) [голос], [г'роно], [холод], [борошно];
- б) [голосно], [донорство], [дорого], [моторошно];
- в) [с'о'год'н'і], [н'ігот'], [д'огот'], [л'одо'вик];
- г) [коло], [ко'рисний], [ро'ман], [моло'ко].

6. Знайдіть рядок слів, у яких допущено помилки при транскрибуванні.

- а) [в'ів'чар], [коб'зар], [каме'н'ар], [оре^uн'дар];
- б) [маїсте^uр], [їду'чи], [ве^uсн'а'ний], [при^eїм'ім'];
- в) [в'іте^uр], [се^uс'тер], [ди^{el}тин'і], [веч'ір];
- г) [в'іу'торок], [зо^uзул'а], [д'огот'], [лісос'теп].

7. Знайдіть рядок слів, у якому зафіксовано неправильну вимову звука [e].

- а) [то'вари^eшем], [к'райем], [по'лем], [до'лонейу]
- б) [еко'ном'ічний], [е'похал'ний], [ес'кадра], [ене^uр'гетика]
- в) [не'су], [се'л'анс'кий], [де'н'ок], [те'л'атни^eц'а];
- г) [бе^uреза], [че^uр'воний], [че^uпур'ний], [те^uле^uне^uре^uдача].

8. Знайдіть рядок слів, у якому зафіксовано неправильну вимову звука [и].

- а) [добрим], [битиї], [першим], [кожним];

- б) [виш'невий], [ки'шен'а], [ти'хен'ко], [ци'гейка];
- в) [сво'боди], [пол'ами], [робит'], [мовит'];
- г) [високо], [низ'ко], [вишин'а], [вигадка].

9. Знайдіть рядок слів, у якому зафіксовано неправильну вимову звука [о].

- а) [до'буток], [не''до'чути], [об'сушувати], [про'гул'анка], [ро'с:унути];
- б) [до'рога], [ко'рова], [ко'за], [по'жежа];
- в) [бо'л'учий], [го'лубка], [зо'зул'а], [ко'жух];
- г) [го'рох], [ро'ман], [го'род], [холод].

10. Знайдіть рядок слів, у якому зафіксовано неправильна вимова звука [о].

- а) [доро'га], [моло'ко], [го'р'іх], [гом'ін];
- б) [зо'ло'а'тиї], [до'ро'г'иї], [ко'ро'а'ваї], [ко'а'ниц'а];
- в) [со'лома], [осо'ка], [соко'витий], [сос'новий];
- г) [молод'], [коло'сок], [гур'ток], [моло'ток].

11. Знайдіть рядок слів, у якому зафіксовано комбінаторні варіанти фонем [в].

- а) виконати, властивість, вантаж, висновок;
- б) вітер, вікно, вінок, відповідь;
- в) волохатий, ворота, коловорот, відлига;
- г) викрутити, ворона, ватра, вуж.

12. Виберіть рядок, у якому всі слова вимовляються зі звуком [г]:

- а) тава, тазда, граблі, гуцулка, гурт;
- б) гуркіт, гудзик, герлига, гуру, гарем;
- в) гуляш, гульба, Грузія, гротеск, гречка;
- г) ганок, ґрунт, ґерґотіти, дзита, татунок.

13. Укажіть, у якому рядку в усіх словах [дж] і [дз] позначають один звук?

- а) підземний, віджити, відзоріти, дзвонар, джунґлі;
- б) джем, дзьоб, дзвоник, джинси, джаз;
- в) дзюркіт, дзеркало, джигіт, джемпер, відзвучати;
- г) джоуль, дзвонар, підзорний, підживлення, джерело.

14. З'ясуйте, у якому рядку в усіх словах відбувається асиміляція приголосних?

- а) рости, безбережний, анекдот, вокзал, рости;
- б) молотьба, якби, березняк, житловий, роздавати;
- в) легко, дочці, пісня, розширити, честь;
- г) грядка, днями, дзвін, розчесати, бездарний.

15. З'ясуйте, у якому рядку в усіх словах відбувається асиміляція приголосних?

- а) стіна, вітчим, грається, житнє, безжалісний;
- б) застій, обшир, ручці, молодший, безсонний;
- в) сьогодні, коротший, баластний, коритце, рушник;
- г) грієшся, нігті, мишці, зчищу, пункт.

16. Виберіть рядок, де в обох словосполученнях не порушено правила милозвучності:

- а) *справа йде на лад, слова і музика;*
- б) *рятуватись втечею, прочитати у книзі;*
- в) *мірялись силою, поля й ліси;*
- г) *раніше й тепер, зустрітись зі мною.*

17. Виберіть правильний фонетичний запис слова жувати:

- а) [ж:у'вати];
- б) [сжу'вати];
- в) [зжу'вати];
- г) [шжу'вати].

18. Приголосний [д] перед свистячими внаслідок регресивної асиміляції змінюється на:

- а) [т];
- б) [с];
- в) [ц];
- г) [дз].

19. Виберіть рядок слів, у якому репрезентовано комбінаторний варіант фонем /з/, /з'/.

- а) *розказати, розхитати, скрізь живуть (швидкий темп мовлення);*
- б) *розповідь, безпека, розхитати (повільний темп мовлення);*
- в) *казка, мізки, різки;*
- г) *згадка, заповіт, заява.*

20. Виберіть рядок слів, у якому репрезентовано комбінаторний варіант фонем /д/.

- а) *далекий, дати, дякувати;*
- б) *день, південь, деякий;*
- в) *підземний, підсилити, людський;*
- г) *думати, дукати, піддувати.*

Другий рівень

1. Затранскрибуйте слова *дружний* і *дружній*, відтворюючи літературну вимову. Назвіть звуки, за допомогою яких ці слова розрізняються у вимові. Поясніть лексичне значення наведених слів і складіть з ними речення.

2. Користуючись словником, поставте наголос у поданих словах. У яких словах можливе подвійне наголошування?

Астрономія, безгрошовий, багатівіковий, бадьоріше, бекон, берестяний, беручи, брила, ведмедачий, визнання, видання, відобразити, відповісти, вільха, вільховий, веретено, горицвіт, дворище, добри вечір, доповіді, дочка, діалог, донести, документ, дотеп, дотепність, дрімота, дрова, завести, загадка, колесо, коромисло, кропива, маляр, металургія, олень, перекладач, подруга, постояти, решето, тополя, урочистий.

3. Розподіліть слова. У першу колонку запишіть прикметники з наголосом на першому складі, у другу – на другому, у третю – на третьому та ін. Зробіть відповідні висновки.

Алфавітний, багатівіковий, берестяний, босий, визвольний, грушевий, корисний, кумедний, мокрий, м'який, ненависний, порядковий, простий,

семиповерховий, складовий, суцільний, цементний, чарівний, урочистий, український.

4. Затранскрибуйте скоромовки (див. вище), у яких наявні явища проклітики та енклітики (по 3 приклади відповідно).

5. Затранскрибуйте подані слова, відтворюючи літературну вимову. Яка різниця у вимові звуків, позначених літерою *в*?

Дівчина, розвідник, ходив, вечір, вовк, був, бував, вівиці, лев, піваркуша, піввідра, півколо, вчора, вволю, вага, вогонь, повітка, повага, повівав, вгадати, добував, купівля, плановий.

6. Прочитайте слова, дотримуючись орфоепічних норм української мови. Затранскрибуйте. Випишіть спочатку слова, де вимовляються африкати [ʒ], [z], а потім – звукосполюки [д] + [ж], [д] + [з].

Дзвін, відзначити, надземний, воджу, відрядження, бджола, дзюрчати, джерело, кукурудза, джигіт, джем, наджаркий, передзвітний, дзьоб, дзига, броджу, джаз, дзеркало, народження, надзвичайний, надзелень, підживлення, воджу, дріжджі, відженуть, надзоряний, підзахисний.

7. Виправте, де потрібно, помилки у фонетичній транскрипції. Запишіть правильний варіант.

[й'це], [кр'із'], [бу'т'т'а], [нахош'і], [ш'чебе'т], [рад'іст'], [усп'іх], [м'йакот'], [н'іч], [ва'рен':а], [п'і'д'ійзд], [й'авиш'че], [нав'іт'], [e''гзаме'н], [доўж'на], [й'а'сн'іє], [вовк], [куз'н'а], [пол'у'ван':а], [д'ивиц':а], [м'олод'іст'], [п'іс'н'а], [й'аск'рав'іст'], [ш'чепле'н':я], [об'лич':а], [в'і'щун], [п'о'й'іхати].

8. Запишіть від товариша розповідь про своє місто, село, селище. Затранскрибуйте поданий текст, точно відтворюючи вимову. Який різновид транскрипції Ви застосували?

9. Доберіть і запишіть кілька слів, які б склалися: а) з двох відкритих складів; б) з двох закритих складів; в) з відкритого і закритого складу; г) із закритого і відкритого складу; ґ) з двох відкритих і одного закритого складу.

10. Перепишіть, зважаючи на правила милозвучності й добираючи з дужок потрібні букви.

Підняти(ся,сь) (в, у)гору, спустити(ся, сь) (з, із, зі) сходинок, здійснити (в, у)наслідок (в, у)течі, прокинутися (в, у)ночі (з, із, зі) страху, зайти (і, й) посміхнутися(ся, сь) до (в, у)сіх, (в, у)горі прямо (над, наді) мною, прочитати (і, й) переказати, виконати (в, у)продовж дня, яблуко (у, в)пало, поверну(ся, сь) (у, в) вечері.

11. Наведені слова запишіть в орудному відмінку. Яку помилку найчастіше допускають у вимові?

Гладь, сіть, мідь, мить, лють, осінь, тіль, юнь, сіль, туш, піч, подорож, щастя, радість, полум'я.

12. Утворіть від поданих іменників прикметники й запишіть. Підкресліть ті слова, у яких відбулося спрощення.

Пристрасть, ненависть, злість, проїзд, кількість, цілість, якість, швидкість, радість, зап'ястя, аванпост, масло, ремесло, тиждень, умисел, місто, турист, щастя, користь, контраст, інтелігент, пристрасть, честь,

жалість, компост, баласт, область, заздрість, форпост, лестоці, безвість, захист, студент, доблесть, безсмертя.

13. Установіть, які фонетичні процеси (асиміляція, дисиміляція, спрощення груп приголосних) закріпилися на письмі. Дайте характеристику кожного явища.

1. Як би, хоч би; схоронитися, спадати, столочити, зідити, зсунути; книжка, казка, розповідь, відпочити; стерегти, вогкий; двадцять, розширити, дивуєшся, у бочці; на дні, могутній, світ, повість, священний.

2. Вужчий, вищий, хто, відповісти, сердешний.

3. Кожний, борозна, ченці, гончар, шістдесят, багатство.

14. Складіть таблицю „Орфоепічні норми української мови” для учнів середньої школи.

15. Вивчіть поетичний чи прозовий текст. Прорекламуйте, дотримуючись правил української орфоєпії (вимова голосних, приголосних, сполучень приголосних тощо). Затранскрибуйте уривок тексту (30 – 40 слів).

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Акомодація (від лат. *accomodatio* – пристосування). Часткове пристосування вимови суміжних приголосних і голосних звуків. Акомодація прогресивна, при якій артикуляція наступного звука пристосовується до кінця артикуляції попереднього звука: [m'ук]. Акомодація регресивна – коли кінець артикуляції попереднього звука пристосовується до початку артикуляції наступного звука: [n'ро·с'ба].

Акцентологія (від лат. *accentus* – наголос і гр. *logos* – слово, наука) – галузь фонетики, яка вивчає просодичні засоби мови, зокрема, систему наголосу. Головним завданням акцентології є встановлення типів наголосу за різними параметрами, співвідношення просодичних характеристик наголошених і ненаголошених складів, типу просодичного контуру слів, дослідження залежності наголосу від типу морфем і морфологічних класів, словозміни. Типами акцентології є описова, діахронічна і контрастивна.

Алофон (від гр. *allos* – інший і *phone* – звук) – варіант фонемі, конкретна звукова реалізація фонемі в певній позиції чи звуковому оточенні. **Алофони** – це звуки, у яких виявляється певна фонема залежно від місця в слові, характеру сусідніх звуків, місця наголосу та ін. Так, фонема української мови /e/ має своїми алофонами звуки [e] в слові *вечір*, [e^h] в ненаголошеному складі слів *мене, несе*. Фонема /z/ реалізується в алофонах [z] у слові *золото*, [z^h] у слові *їздять*, [c] і [c':] – у словах *ро[c]казати, ро[c':]істися*, [ж] – у слові *ро[ж]чистити*, [ш:] – у слові [ш:]*ити*.

Алфавіт (від *alphabetos*, від назв перших літер грецької азбуки – альфа та бета, або віта) – система писемних знаків, що зображують звукові елементи слова; сукупність літер, розташованих у встановленому для цієї мови порядку. Порядок розміщення літер для певної мови є традиційним. Український алфавіт складається із 33 літер.

Фонетичний алфавіт – система знаків, які вживаються у фонетичній транскрипції.

Апікальний звук. Якщо кінчик язика піднятий догори й зближується з верхніми зубами або альвеолами, то утворюються апікальні приголосні. В українській мові до апікальних відносимо [ш], [ж].

Аплікація (лат. *applicatio* – прикладання). Часткове накладання звуків однієї морфемі (морфа) на другу в слові, внаслідок чого ці звуки виконують подвійну роль, наприклад: *Смоленськ + ський – смоленський, купець + цький – купецький, матрос + ський – матроський*.

Апокопа (від гр. *арокоре* – усічення). 1. У фонетиці усічення кінцевих звуків у слові, зокрема, у ненаголошеній позиції та під впливом наступних слів, що може бути зафіксовано графічно: *щоби – щоб*. 2. У дериватології творення слів шляхом скорочення кінця слова.

Артикуляція (від латинського *articulatio* – розчленування). Дія мовних органів, унаслідок якої утворюються звуки. Артикуляція складається з трьох частин: наступу (екскурсії), витримки і відступу (рекурсії).

Архіфонема (від гр. *archi* – головний, старший) – фонема в слабкій позиції нейтралізації, що об'єднує диференційні ознаки фонем при неможливості розпізнання основного виду, наприклад, диференційні ознаки

твердості та м'якості не виражені в архіфонемі <з/з'/с/с'> у російському слові *радость*. Термін уведений Р. Якобсоном і розроблений М. Трубецьким в книзі „Основи фонології” (1939 р.).

Асиміляція (від лат. *assimilatio* – уподібнення). Функціональний фонетичний процес уподібнення одного звука іншому в артикуляційному й акустичному відношенні. За ступенем уподібнення розрізняється: асиміляція повна, при якій один звук повністю ототожнюється з іншим, наприклад: *безжурний* – [бе^uж:урний], зшити – [ш:ити]; асиміляція часткова, при якій один звук уподібнюється іншому лише за певною акустичною чи артикуляційною ознакою – за дзвінкістю або глухістю ([бород^uба], [п^lроз'ба]; [роска^lзати], [бе^uск^lрайї]), за м'якістю чи твердістю (*день* – [д^hн'ами], *галка* – [гал'ц'і], *дядько* – [д'адченко]), за місцем чи способом творення ([у к^lниз'ц'і], [на^lр'іц':і]).

Асиміляція регресивна – уподібнення попереднього звука наступному ([бород^uба]).

Асиміляція прогресивна – уподібнення наступного звука попередньому ([бžo^lла]).

Афrikата (від лат. *affricato* – притираю). Приголосний звук із складною зімкнено-щілинною артикуляцією; при його вимові зливаються в одному звукові елементи зімкненого й щілинного приголосного того самого місця творення. Перехід від зімкненої до щілинної вимови відбувається швидко й плавно. В українській мові до афrikатів належать [з], [з'], [ж], [ч], [ц], [ц'].

Білабіальний (від лат. *bi* з *bis* – двічі та *labialis* – губний). Утворюється зближенням чи змиканням губів; губно-губний, наприклад: в українській мові до білабіальних належать [б], [п], [в], [м].

Буква (літера). Графічний знак (писемний або друкований) у системі алфавіту (азбуки) певної мови, який служить для позначення на письмі звуків (фонем і варіантів фонем).

Варіант (від лат. *variants, variantis* – змінний). Видозміна або різновид мовної одиниці: фонем, морфем, слова тощо.

Варіанти фонем – усі звукові реалізації фонем разом з головним виявом її. Розрізняються три види варіантів фонем: факультативні, комбінаторні й позиційні.

Факультативним варіантом є такий звуковий вияв фонем, який реалізується в сильній позиції і може виступати замість головного вияву фонем в індивідуальному мовленні. В українській мові приголосні [д'], [т'], [л'], [н'] можуть вимовлятися як середньоязикові й передньоязикові у словах: [д'іти], [д'ім], [у т'ім] та ін.

Комбінаторними варіантами є такі реалізації фонем, які з'являються замість головного вияву під впливом звукового оточення (*розчахнувся* [рожчах^lнуєс'а]). Позиційні варіанти – це різновиди (відтінки) фонем, що виступають замість головного вияву в певній (означеній) позиції: [чи^eтаў] (у ненаголошеній позиції фонема /и/ реалізується у звукові [и^e], /в/ у кінці слова вимовляється як [ў]), [жоўтиї], [го^{yl}лубка], [зо^{yl}зул'а]. Додатковий варіант – це такий вияв фонем, звукова реалізація якого збігається з головним виявом

іншої фонем: *боротися* – [бород^hба], *радиш* – [ради^eс^l:а], *книжка* – [к^hниз'ц'і].

Вібрант – дрижачий приголосний ([р], [р']).

Вокалізм (від лат. *vokalis* – голосний). Система (склад) голосних звуків певної мови.

Гаплогія. Випущення внаслідок дисиміляції одного з двох однакових сусідніх складів: *мінерало + логія* – *мінералогія*, *дико + образ* – *дикобраз*.

Глухий звук – позбавлений голосового тону, що утворюється органами мовлення без участі голосу, голосові зв'язки не натягнені й не дрижать, а струмінь видихуваного повітря, проходячи повз них, утворює тільки немусичний шум. Глухі голосні – голосні звуки, які вимовляються неповним голосом. В історичній фонетиці східнослов'янських мов глухі звуки – це голосні неповного творення [ъ], [ь], що існували в певний період розвитку мови (IX – XII ст.) й дали в сильній позиції голосні повного творення [о] і [е], а в слабкій позиції зникли: *сънь* – *сон*, *съна* – *сну*, *дънь* – *день*, *дъня* – *дня*. Глухі приголосні – шумні приголосні звуки, що вимовляються за допомогою одних тільки шумів, без участі голосу, наприклад: [к], [п], [т], [ф], [с] та ін.

Головний вияв фонем – різновид фонем, найбільш незалежний варіант її, у якому найповніше й чітко виявляються диференціальні ознаки фонем.

Голосні – звуки, в основі яких лежить музикальний тон, утворений внаслідок періодичних коливань голосових зв'язок.

Голосні звуки, при утворенні яких видихуваній струмінь повітря, що несе голос, у ротовій порожнині не натрапляє на перепони. В українській мові розрізняють голосні переднього ([і], [и], [е]) і заднього ([а], [у], [о]) ряду; високого ([і], [и], [у]), середнього ([е], [о]) і низького ([а]) підняття; лабіалізовані ([у], [о]) та нелабіалізовані ([і], [и], [е], [а]); сильні (наголошені) та слабкі (ненаголошені).

Графіка (гр. *graphikos*, від *grapho* – пишу, малюю).

1. Сукупність усіх засобів письма певної мови, а також самі написання літер, знаків. 2. Співвідношення писемних знаків з фонетичною системою мови, тобто співвідношення між буквами і звуками (фонемами).

Губні голосні – голосні звуки, в утворенні яких активну участь беруть губи, витягуючись уперед і змінюючи тим самим обсяг і форму ротової порожнини, що служить резонатором при творенні звуків мови. Губними або лабіалізованими голосними в українській мові є звуки [о], [у].

Губні приголосні – приголосні звуки, при утворенні яких основним артикулюючим органом є губи, що створюють перепону на шляху видихуваного струменя повітря. При зближенні нижньої губи з верхньою або при змиканні губ утворюються губно-губні, або білабіальні, звуки [б], [п], [м]. При зближенні нижньої губи з верхніми зубами утворюються губно-зубні, або лабіо-дентальні, приголосні.

Губно-зубний. Щільний звук, який утворюється зближенням нижньої губи з верхніми зубами. До губно-зубних в українській мові належить [ф].

Дзвінкий звук. Який артикулюється з коливанням голосових зв'язок, що викликає утворення голосу; при утворенні цього звука бере участь голос і шум, але переважає шум. Дзвінкі приголосні – шумні звуки, які утворюються за участю голосу і шуму й характеризуються дещо слабкішою артикуляцією, ніж відповідний глухий ([б], [д], [з], [ж], [з], [ж], [г], [г]).

Дентальний звук. При його утворенні беруть участь зуби, зубний.

Дисиміляція (від лат. *dissinilis* – несхожий). Фонетичне явище, при якому один з двох однакових чи подібних звуків у межах одного слова замінюється іншим, артикуляційно близьким.

Дисиміляція прогресивна – заміна наступного звука під впливом попереднього: *крас+ш-ий* – ([к'раш:ий]) – [к'рашчій] – *крашчій*; *вуз+ш-ий* – ([вужшій]) – *вужчій*.

Дисиміляція регресивна – зміна попереднього звуку під впливом наступного: *хто* (із *кьто*), *рушник* (замість *ручьник*).

Дисиміляція дистантна (на відстані) – розподібнення звуків, що розділяються іншими звуками (*срібло*).

Дисиміляція контактна – розподібнення сусідніх звуків.

Дисиміляція графічна – розподібнення звуків, яке передається на письмі: *соняшник*, *торішній*.

Дифтонг (гр. *diphthongus*, *by di(s)* – двічі і *phthongos* – звук). Особливий тип звука, що являє собою сполучення двох голосних (складотворчого й нескладотворчого) в межах одного складу.

Дієреза (від гр. *diafresis* – поділ, розділення). 1. Окрема вимова двох контактних голосних як розпад дифтонга. 2. Вилучення звука чи складу у слові або сполуці через економію мовних зусиль для зручності вимови. В українській мові це подібне до спрощення в групах приголосних. Різновидами дієрези вважають гаплогію, апокопу, елізію, синкопу.

Дорсальний звук. Якщо кінчик язика опущений до нижніх зубів, а передня спинка зближується з верхніми зубами й альвеолами, або яснами, то утворюються дорсальні приголосні. В українській мові дорсальними є [т], [д], [н], [с], [з].

Дрижачий (вібрант). Сонорний приголосний, що утворюється наслідок переривання видихуваного повітряного струменя ритмічно віброючим активним органом мовного апарату ([р], [р']).

Евфонія (від гр. *euphone* – милозвучність). Властивість мовлення, що полягає у плавності, мелодійності, інтонаційній виразності мовлення, у відсутності різкозвучних звукосполучень, вставних звуків. Звучання слова – один із допоміжних засобів підсилення виразності й емоційного забарвлення мови. Цій меті служать алітерація, асонанс, звукові повтори різних видів, звуконаслідування, рими тощо, а також уникнення важких для вимови чи неприємних для слуху сполучень слів у фразі. Зокрема, в українській мові для полегшення вимови слів існують позиційні чергування прийменників-префіксів у // в, сполучників і // й: *у вагоні, живе в Ужгороді, наука й освіта*.

Елізія. Утрата кінцевого звука у слові під впливом початкового звука наступного слова.

Емфатичний (гр. *emphatikos* – зображувальний, виразний). Емфатичний наголос – наголос, за допомогою якого підсилюється виразність слова в реченні, його емоційність, виражається активний стан мовця. Емфатичний наголос робить слово емоційно насиченим, відбиває в ньому безпосереднє почуття того, хто говорить.

Емфатична довгота – довільне збільшення довготи звука з метою виділити склад чи слово з мовного потоку.

Енклітика (гр. *enklitike*, від *enklino* – відхиляю). Ненаголошене слово, що стоїть після наголошеного й утворює з ним одне фонетичне ціле, об'єднане спільним наголосом, тобто слово, яке підпало енклізі.

Задньопіднебінний. Який твориться підняттям задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння або до задньої частини твердого піднебіння. Задньопіднебінні приголосні [к], [г], [х]. Ранішим терміном на позначення таких звуків є термін задньоязикові, що вказує на активний мовний орган.

Задньоязиковий звук. Такий, що твориться при активній участі задньої частини язика, яка піднімається в процесі творення звука до м'якого піднебіння. В українській мові до задньоязикових приголосних належать [г], [к], [х].

Закон відкритого складу – закономірність розташування звуків у складі за принципом зростаючої звучності. Цей закон був характерним для певного періоду розвитку спільнослов'янської мови, коли кожен склад закінчувався голосним.

Звук – членороздільний елемент мовлення, утворений за допомогою мовних органів; відрізок мовного потоку, що утворюється за одну артикуляцію. Найкоротша виокремлювана одиниця усного мовлення, які утворюється мовними органами за один момент мовлення. Звуки – матеріальна оболонка мови.

Зімкнені приголосні звуки – приголосні, творення яких відбувається при зімкненій артикуляції, наприклад: [б], [п], [д], [т], [г], [к]. Якщо струмінь повітря проривається крізь зімкнення й вибухає, то зімкнені звуки, що творяться таким способом, називаються вибуховими. Якщо ж при наявності зімкнення, створеного в ротовій порожнині чи губами, виштовхуване повітря вільно проходить через ніс, то утворюються приголосні зімкнено-прохідні [м], [н]. Окрему групу серед зімкнених приголосних становлять африкати, або зімкнено-щілинні приголосні. При їх творенні зімкнення, утворюване активним мовним органом, не проривається струменем, видихувана повітряна хвиля поступово переходить в щілину, отже, приголосний не закінчується вибухом. До африкат в українській мові належать [з], [з'], [ж], [ч], [ц], [ц'].

Зубний звук. Який твориться внаслідок притиснення (чи наближення) самого кінчика язика або разом з передньою частиною до внутрішніх частин верхніх зубів: [д], [т], [з], [с], [н], [л].

Ідентифікаційна функція фонем (від лат. *identificare* - ототожнювати). Здатність фонем, які в мовленні реалізуються в звуках, служити для розпізнавання складених з цих фонем морфем і слів, що в процесі комунікації діють як знаки відповідних предметів, понять тощо.

Ізольована фонема. Фонема, що не входить у корелятивну пару; непарну.

Інваріант (від лат. *invarians (invariantis)* – незмінний). Структурна одиниця мови (фонема, морфема, лексема) на відміну від її конкретної реалізації.

Інтонація (від лат. *intono* – голосно вимовляти). Ритмо-мелодійний лад мовлення, який служить для вираження в послідовних змінах висоти тону, сили й тривалості звучання а також тембру голосу. Інтонація є одним з фонетичних засобів мови. Засіб смислового виділення слова і словосполучення, а також його емоційно-експресивного оформлення. Складники інтонації такі: мелодика – послідовне підвищення та зниження голосу для розрізнення синтаксичних структур, передавання стану мовлення; пауза – більш чи менш тривалі зупинки в мовному потоці; ритм – чергування наголошених і ненаголошених складів, коротких і довгих синтагм; тембр голосу – емоційно-експресивні відтінки звуків; темп – швидкість або повільність тривання мовлення в часі, тривалість пауз.

Какумінальний звук. Якщо кінчик язика загнутий догори, а спинка язика вигнута вниз, то утворюються какумінальні звуки: [р].

Кирилиця. Один з перших двох алфавітів старослов'янського письма (другим була глаголиця). Назва *кирилиця* походить від імені болгаро-візантійського просвітителя середини IX ст. Кирила. За походженням кирилиця зв'язана з грецьким уставним письмом, з якого взято 24 букви з 38. Решта літер були створені спеціально для передачі специфічних слов'янських звуків. На основі кирилиці створені сучасні російський, український, білоруський, болгарський, сербський, узбецький, молдавський, казахський, таджицький, туркменський та інші алфавіти.

Комбінаторні зміни звуків. Звукові зміни, що виникають внаслідок взаємодії звуків мови в мовному потоці. До комбінаторних змін звуків відносяться процеси асиміляції, дисиміляції, метатези, дієрези, гаплогії, акомодатії тощо.

Конститутивна функція фонем (від лат. *constituerе* – утворювати, складати). Функція фонем, яка полягає в тому, що вони виступають у мові будівельним матеріалом для утворення морфем і слів.

Конститутивні ознаки фонем (від лат. *constitutus* – визначений). Постійні диференціальні ознаки, які не залежать від позиції фонем в слові. Для голосних фонем такими ознаками є лабіалізація, три ступені підняття язика.

Кореляція (від лат. *correlatio* – співвідношення). Взаємна залежність, співвідносність двох чи кількох одиниць.

Кореляція фонологічна – відношення між двома рядами фонем, які попарно протиставляються один одному за однією ознакою при збігу всіх інших ознак. Кореляція приголосних за дзвінкістю : глухістю: [б] – [п], [д] – [т], [з] – [с]; кореляція приголосних за твердістю : м'якістю: [л] – [л'], [н] – [н'] та ін.

Лабіалізація (від лат. labialis – губний). Артикуляція звуків, при якій губи витягуються вперед, заокруглюються, від чого змінюється обсяг і форма ротової порожнини як резонатора, що призводить до зміни якості звука.

Лабіалізований – який артикулює з лабіалізацією. Лабіалізовані голосні звуки, що утворюються за участю губ, які заокруглюються й витягуються вперед [o], [y].

Латеральний звук. Боковими приголосними, або латеральними називаються звуки, коли одночасно обидва боки язика опускаються й утворюють прохід, через який і виходить повітря. В українській мові латеральними звуками є [л] і [л'].

Метатеза – різновид комбінаторних звукових змін, зокрема, і їхніх фонетичних ознак, а також складів у слові. Виокремлюють контактну і дистантну, якісну й кількісну метатезу. Метатеза виникає при засвоєнні реципієнтною мовою слів мови-донора у випадку запозичення, коли слово пристосовується до фонологічної синтагматики мови, у дитячому мовленні, просторіччі, діалекті. Метатеза зумовлена психологічною особливістю мовця, яка виникає при сприйнятті нових слів.

Милозвучність. Добре, приємне з точки зору фонетичних і лексико-семантичних норм певної мови, звучання окремих мовних елементів – звукосполучень, слів і словосполучень. Милозвучність української мови досягається природним чергуванням окремих голосних і приголосних, спрощенням у групах приголосних, використанням паралельних морфологічних форм слів однакового значення, у тому числі службових слів: у – в, ув – уві, з-із – зі, о – об, би – б тощо. Милозвучність є одним із засобів підсилення виразності мови художнього твору внаслідок досягнення гармонійного добору звуків у тексті.

Мова – система засобів словесного вираження думок, яка об'єктивно існує і складається історично, мова є системою знаків, які характеризуються певним звуковим, граматичним і семантичним ладом; мова є найважливішим засобом спілкування людей. Мова нерозривно пов'язана з мисленням і служить не тільки засобом вираження думок, а й знаряддям думки, засобом формування і оформлення думки. Без мови не можливе існування суспільства, існування мови виявляється в її функціонуванні у мовленні. У процесі функціонування мова перебуває у стані постійного розвитку. Розвиток мови пов'язаний із розвитком суспільства, хоча закономірності розвитку мови не тотожні із закономірностями суспільного розвитку. Закони розвитку мови є об'єктивними законами.

Мова українська – це єдина, цілісна складна знакова система, точніше система систем: фонем, морфем, слів, словосполучень, речень, яка служить не лише засобом комунікації, обміну думками, закріплення думок, а й засобом її формування, адже мислення здійснюється на мовній основі. Найхарактернішими ознаками літературної мови є її відшліфованість, обробленість, унормованість, наддіалектність, поліфункціональність, стандартність, наявність писемної й усної форми вираження.

Морфонема – комплексний образ двох або кількох фонем, здатних згідно з умовами морфологічної структури замінювати одна одну в межах

однієї й тієї самої морфеми, наприклад: к // ч у словах *рік-річний*, о // и у словах *кров-кривавий*, г // ж // з у словах *дорога-дорозі-дорожній*.

Морфонологія – (від гр. *morphe* – форма, *phone* – звук, *logos* – вчення) – це розділ науки про мову, у якому досліджуються явища, що стоять на межі між фонологією і морфологією. М. С. Трубецький називав морфонологією дослідження про морфологічне використання фонологічних одиниць. Це вчення про специфічні закономірності фонологічного оформлення морфем та слів.

М'який приголосний. Такий звук, при вимові якого до основної артикуляції додається палаталізація – додаткове підняття середньої частини язика до твердого піднебіння, наприклад: [д'], [т'], [з'], [с'] та ін.

М'якість приголосних. Якість приголосних, зумовлена додатковою середньопіднебінною (йотовою) артикуляцією, яка поєднується з основною артикуляцією приголосних звуків. За наявності чи відсутності м'якості приголосні звуки української мови утворюють співвідносні звукові пари: [д] – [д'], [т] – [т'], [л] – [л'], [н] – [н'] та ін.

Наголос словесний – це виділення у слові одного із складів за допомогою фонетичних (артикуляційних) засобів.

Наголос смисловий (логічний) – це виділення в потоці мовлення якогось слова для підкреслення його смислової ролі у висловленій думці.

Орфографія (від гр. *orthos* – прямий і *grapha* – пишу). Система загальноприйнятих правил передачі звукової мови (слів і їх фонем) на письмі. Орфографія встановлює: а) правила написання слів і їх значущих частин, тобто правила передачі на письмі звуків у складі слів і морфем; б) правила написання слів окремо, разом чи через дефіс; в) правила вживання великої літери; г) правила переносу слів з рядка в рядок. В основу орфографії певної мови можуть бути покладені різні принципи: фонетичний, морфологічний, історичний або традиційний.

Орфоенія – (гр. *orthoepia* – правильна мова, від *orthos* правильний і *epos* – мова, мовлення). Система загальноприйнятих правил, що визначають норми літературної вимови. Нормативна вимова має велике суспільне значення: вона полегшує процес спілкування, сприяє зростанню загальної культури народу. У поняття літературної вимови входять правила вимови голосних і приголосних у різних позиціях, а також сполучень звуків у мовному потоці, особливості вимови іншомовних слів, а також норми наголошування та інтонації. Система орфоепічних норм складається історично і підпадає історичним змінам. В основу літературної вимови української мови лягла фонетична система середньонадніпрянських говірок.

Розділ мовознавства, який вивчає і встановлює нормативну літературну вимову.

Палаталізація (від лат. *palatum* – підняття) – додаткова артикуляція, піднесення середньої частини спинки язика до твердого піднебіння, унаслідок якої приголосний звук набуває особливого забарвлення, яке називається пом'якшенням. Палаталізація – це пом'якшення приголосних у певних фонетичних умовах. В історії української мови відомі три

палаталізації [г], [к], [х]: у сусідстві з голосними переднього ряду вони перетворилися ще в праслов'янській мові на [ж], [ч], [ш] або [з'], [ц'], [с'].

Перша палаталізація, найбільш давня, полягає в тому, що приголосні [г], [к], [х], які колись були твердими, у позиції перед голосними переднього ряду [і], [е], [ь], [ъ], [а] пом'якшувалися, відповідно змінюючись у [ж], [ч], [ш] (*другь – дружина, река – речька, страхь – страшно*). Перша палаталізація дала однакові результати в усіх слов'янських мовах, в українській мові наслідки її зберігаються у вигляді чергування [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш] (*друг – дружній, луг – луже, вік – вічний, юнак – юначе, дух – душний, пастух – пастуше*).

Друга палаталізація, яка відбулася після втрати дифтонгів у праслов'янській мові, спостерігається перед голосними переднього ряду [и], [ě], що виникли з дифтонгів [ои], [аи]. У цьому випадку приголосні [г], [к], [х] змінилися на [з'], [ц'], [с'] (*друг – друзі, берег – на березі, дошка – на дошці, муха – мусі*). Наслідки другої палаталізації дещо відмінні в різних слов'янських мовах. В українській мові друга палаталізація збереглася у вигляді чергування [г], [к], [х] із [з'], [ц'], [с'] перед закінченням *-і*, що походить з [ě] (*дорога – дорозі, річка – річці, мачуха – мачусі*). Таке чергування відоме білоруській мові (перед *е*, а в російській мові збереглися тільки поодинокі випадки другої палаталізації – *друг – друзья*).

Третя палаталізація [г], [к], [х] відбувалася після голосних переднього ряду [і], [ь], [ъ] і давала ті ж наслідки, що й друга (*князь, лице, весь*). Отже, палаталізація зумовила специфіку в історичному розвитку приголосних [г], [к], [х].

Палаталізовані звуки. Приголосні, при творенні яких основна артикуляція супроводиться додатковим піднесенням середньої частини язика до твердого піднебіння. В українській мові такими звуками є [з'], [с'], [ц'] та ін.

Палатальний звук. Приголосний, що утворюється піднесенням середньої частини спинки язика до твердого піднебіння. В українській мові палатальним (м'яким) є звук [й], для якого середньоязикова артикуляція є основною.

Парні приголосні. Приголосні звуки, співвідносні за дзвінкістю : глухістю [б] – [п], [д] – [т], [д'] – [т'], [з] – [с], [з'] – [с'], [ж] – [ш], [дз] – [ц], [дз'] – [ц'], [ж] – [ч], [г] – [к], [г] – [г']; за твердістю : м'якістю [д] – [д'], [т] – [т'], [з] – [з'], [с] – [с'], [ж] – [ж'], [ц] – [ц'], [н] – [н'], [л] – [л'], [р] – [р'].

Приголосні звуки. Звуки мови, основою яких є шуми (з більшою чи меншою домішкою музикального тону), які виникають у наслідок проходження видихуваного струменя повітря через перепону, що утворюється в певному місці мовного апарату. Приголосні звуки класифікуються: 1) за наявністю голосу і шуму на сонорні, у яких голос переважає над шумом, і шумні, що, у свою чергу, поділяються на дзвінки, які вимовляються з участю голосу, і глухі, у яких є тільки шум, а голосу немає.

Прокліза. Акцентуаційна залежність попереднього ненаголошеного слова від наступного наголошеного, яке служить для нього акцентуаційною опорою, наприклад: *не знатиме, на стегу, по діброві*.

Проклітика (гр. proklitikon від proklino – нахилию вперед). Ненаголошене слово, що стоїть перед наголошеним і приєднується до нього, утворюючи з ним одне фонетичне ціле, об'єднане спільним наголосом. Проклітиками виступають службові слова, а також часом і короткі повнозначні слова – займенники, числівники тощо, наприклад: *на добраніч, переді мною, не довелось, мій приятель, три метри*.

Редукція (від лат. *reducere* – зменшувати, послаблювати) – послаблення артикуляції звука, що призводить до зменшення сили довготи чи злиття тембру звучання. Процесу редукції піддаються головним чином ненаголошені голосні звуки.

Склад. Фонетична одиниця мовлення, відрізок звукового потоку, що утворюється одним поштовхом видихуваного повітря. Склад – це сполучення більш звучного елемента із менш звучним. Основний закон складоподілу в українській мові полягає в тому, що непочатковий склад завжди будується за принципом висхідної звучності, починаючись з найменш звучного.

Спрощення приголосних. Зменшення кількості приголосних звуків у групі приголосних унаслідок випадання деяких із них. Для української мови характерне спрощення в таких групах приголосних: *ждн – жн, здн – зн, лнц – нц, слн – сн, стл – сл, стн – сн, стц – сц, рдц – рц, рнч – рч* та ін.

Транскрипція (лат. *transcriptio* – переписування, від *trascrībō* – переписую). Особлива система письма, яка застосовується для точного відтворення звукового складу слів, текстів якої-небудь мови або діалекту.

Транскрипція фонетична – спосіб передачі на письмі усного мовлення з усіма його звуковими особливостями, у повній відповідності до їх звучання, наприклад: *голубка* – [го^улубка], *життя* – [жи^ет':а], *книжці* – [к'низ'ц'і], *виїжджав* – [ви^ей'ж:аў].

Транскрипція фонематична – транскрипція, яка засобами алфавіту рідної мови передає тільки фонемний склад слів і морфем (а не всі особливості усного мовлення), наприклад: *життя* – /жит'т'а/, *земля* – /земл'а/, *книжці* – /книжц'і/, *виїжджав* – /вий'жджав/.

Транскрипція практична – запис засобами національного алфавіту іншомовних імен, термінів тощо, які не перекладаються рідною мовою, передаються найближчими за звучанням, наприклад: *парашут* (фр. *parachute*), *Нью-Йорк* (New-York), *Шауляй* (Siauliai).

Фарингальні приголосні (від гр. *pharyna, pharyngos* – глотка). Приголосні звуки, що творяться в порожнині глотки внаслідок зближення кореня язика із задньою стінкою глотки або внаслідок коригування м'язів задньої стінки її. Фарингальним в українській мові є звук [ґ].

Фонема (від гр. *phonema* – звук, голос) – це мінімальна фонетична одиниця мовної системи, що утворює значущі одиниці слова (слова і морфеми) і водночас є засобом розпізнавання та розрізнення їх. **Фонема** – це не звук, а лише певна форма діяльності зі звуком, що веде до виділення із конкретно вимовлених подібних за артикуляцією звуків такого звукотипу, котрий має структурне значення, поєднується з іншими звукотипами для вираження емоцій, почуттів, понять людини.

Фонетика (від гр. *phonetikos* – звуковий) – галузь мовознавства, у якій вивчається звукова система мови у зв'язку з її смисловою роллю та різноманітними звуковими змінами, що наступають у мовленні при сполученні звукових елементів між собою. Предметом фонетики слід визнати засоби мови в усіх її проявах і функціях, також зв'язок між звуковою стороною мови і письмом (Л. Р. Зіндер).

Фонетика описова містить відомості про звуковий склад української літературної мови на сучасному етапі її розвитку і про всі зміни, які відбуваються в ньому.

Фонетика історична – вивчає звуковий склад певної мови протягом усього історичного періоду її розвитку.

Фонетичні засоби – звукові засоби мови, що служать для розрізнення значущих одиниць мови – морфем, слів, словосполучень і речень. Розрізнявальну, або дистинктивну (від лат – розпізнавати, розрізняти), функцію в українській мові здатні виконувати фонемі (*голос – колос, син – синь*), словесний наголос (*му¹ка – ¹мука, брат – бра¹ти, ¹руки – ру¹ки*), фразовий наголос (*Батько прийшов – Батько прийшов*), інтонація (*Дощ іде. – Дощ іде?*).

Фонетичний закон – регулярні фонетичні (звукові) зміни, що послідовно здійснюються у споріднених мовах чи діалектах або в одній мові в певні періоди її існування. Закон занепаду редукованих голосних у певну епоху розвитку давньоруської мови. Закон відкритого складу, закон асиміляції приголосних за дзвінкістю : глухістю в сучасній російській мові.

Фонетичне слово – відрізок мовлення, що має один словесний наголос. Фонетичним може бути окреме повнозначне слово, тоді межі фонетичного слова збігаються з межами слова як лексичної одиниці мови, а також поєднання повнозначного слова зі службовими – проклітиками або енклітиками. Ненаголошене слово, як правило, повнозначне: *на березі, від міста, і син, і батько, на острів би*. Іноді енклітиками можуть стати і повні слова, а службові переймають на себе наголос: *'на зиму, пе¹ред світом*.

Фонологія (від гр. *phone* – звук, голос і *logos* – слово, вчення). Розділ мовознавства, що вивчає звуки мови як засіб творення, розпізнання і розрізнювання морфем, слів і їх форм, тобто функціональні властивості фонем. Фонологія нерозривно пов'язана з фонетикою. Вони розглядають різні аспекти одного і того самого об'єкта, а тому, певним чином, складають одне ціле, бо окремі звуки виділяються в мовному потоці через смислові одиниці, звуковим об'єктом яких вони є. А специфіка їх у тому, що фонетика вивчає артикуляційні і акустичні особливості звуків мови, а фонологія вивчає звуки мови в їх функціональній значущості. Центральне місце в фонології займає вчення про фонему як найкоротшу неподільну звукову одиницю, з допомогою якої творяться, розпізнаються і відрізняються значущі мовні одиниці.

ЗМІСТ

Передмова	3
Знаки фонетичного алфавіту, використані в транскрипції	5
Основні норми української літературної вимови	5
Вимова голосних звуків	5
Вимова приголосних звуків	9
Творення та вимова деяких граматичних форм у літературному мовленні	18
Логопедична робота з дітьми	18
Причини дислалії	19
Література	21
Характеристика звуків української мови та скоромовки, у яких вони часто трапляються	24
Вимова сполучень звуків	81
Тексти для читання	85
Завдання для самостійної роботи	108
Модульний контроль знань. Тестові завдання і вправи	111
Короткий словник термінів	116

Навчальне видання

ГЛУХОВЦЕВА Катерина Дмитрівна
ГЛУХОВЦЕВА Ірина Ярославна
БАРИЛОВА Галина Кіндратівна

ОСНОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОЕПІЇ

Навчальний посібник для студентів II курсу

За редакцією К. Д. Глуховцевої
Комп'ютерний макет – І. Я. Глуховцева
Коректор – Г.К. Барилова

Здано до набору 14.04.2015р. Підписано до друку 14.05.2015.
Формат 60x84 1/16 Гарнітура Times New Roman
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 7,44.
Наклад 100 примірників. Зам. №

92703, Луганська обл., м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1